

EYÜP SULTAN SEMTİNDE TARİH VE SANAT TARİHİ

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

1923'de İstanbul'da doğdu. İlk öğrenimini Saint Louis ve Saint Joseph Fransız okullarında, Lise öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. Almanya'da arkeoloji ve sanat tarihi okudu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. "İstanbul Minareleri" tezi ile lisansını tamamladı. Sanat Tarihi Enstitüsündeki asistanlığı 1952'ye kadar sürdü. Yurt içinde yapılan bazı kazılara katıldı. "Side'nin Bizans Dönemine Ait Yapıları" konulu tezi ile doktorasını verdi. Doçentliğini İstanbul'da Son Devir Bizans Mimarlığı tezi ile verdi. 1963 yılında Edebiyat Fakültesi'nde Bizans Sanatı Tarihi Kürsüsünü kurdu. "İlk Osmanlı Devrinin Dini İhtimai Bir Müessesesi Zaviyeler" tezi ile profesör oldu. Yurt içi ve dışında mesleki birçok araştırmalar yaptı. Ulusal ve uluslararası birçok bilimsel toplantılarda tebliğ sundu. Türkçe ve yabancı dillerde olmak üzere 1000'i aşkın kitap, makale, ansiklopedi maddesi ve araştırması basıldı. Anıtlar Yüksek Kurul Üyeliği yaptı. Bazı Enstitülere olan üyeliği ise halen devam etmektedir. Fransa Le'gion d'Honneur nişanına sahiptir, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümü başkanlığı ve öğretim üyeliğinden 1990'da emekli oldu. Evli olan Eyice 2 kız çocuğu babasıdır. Fransızca, Almanca ve İngilizce bilmektedir.

Bu yazımı ömrünü tarih bâtıralarını anmaya ve İstanbul'un eski eserlerini araştırmaya adanmış olan, son uykusunu Eyüp Sultan'ın bir mezarlığında uyuyan İhtifalci Mehmet Ziya Bey'in ruhuna ithaf ediyorum.

İstanbul'un tarih boyunca en ruhanîyetli bölgesini teşkil eden Eyüp Sultan, tarih ve sanat tarihi içindeki değer ve önemini ortaya koymak gayesiyle ilk defa olarak geçen yıl düzenlenen sempozyuma katılmam maalesef mümkün olmadı. Göz sağlığımın elvermesine rağmen, bu yılki toplantıya katılmam için yapılan ısrarlı istek karşısında derin ve etraflı bir araştırma yapmaksızın, bu semt ile ilgili bazı bilgi ve görüşlerimi takdim etmekten kaçınmadım. Böylece bu konuşma metni sadece bir taslak, bir özetten ibarettir. Bunda semtin fetihten önceki, fetih ve fetihten sonraki durumuna dair bazı konular üzerinde durulacaktır.

1. FETİHTEN ÖNCESİ

Eyüp semti, İstanbul'un tabii limanı olan Haliç'in en yukarı ucunda bir yerleşim yeridir. Tarihin her döneminde, gemiler için çok güvenilir bir sığınak yeri olan Haliç'in topografya ve coğrafya bakımından çok büyük avantajları vardı, iki ayrı kol halinde buraya akan Alibey ve Kağıthane dereleri Haliç'in bu yukarı ucunda verimli bir bölge yaratmış ve Boğaz'ın Trakya topraklarının içine uzanan ucu verim ve bereketli olduğundan dolayı "Altın boynuz" olarak adlandırılmıştı, iki tatlı suyun etrafı, insanların yaşamına elverişli çevre sağladıktan başka Haliç'te deniz nimetlerinden kolayca faydalanmayı sağlıyordu.

En eski yerleşimin, bir "bereket boynuzuna" benzetilen Haliç'in kuzey-batı kesiminde bulunduğu ihtimal verilebilir. Şu hususu belirtmekte fayda vardır ki, buralarda yaşayan ilk insanlar Eyüp yakınlarında belki de iki tatlı suyun arasındaki Silivri tepesi denilen yerde yaşamış olmalıydılar. Tarih öncesinde yerleşimin akarsuların iç taraflarındaki yüksekliklerde olduğu bilinir. Nitekim prehistorik çağ insanların Anadolu yakasında, Kurbağalı deresinin kenarında ve bu akarsuya hâkim Fikir tepesi'nde yaşadıkları bilinir. Çok yıl önce burada yapılan kazılarda bu çok eski hayatın izlerine rastlanmıştır.

Fikirtepesi ve Kurbağalıdere örneği, İstanbul'un en eski yerleşiminin, Haliç'in yukarı ucunda Alibey ve Kağıthane derelerinin kavuştuğu yerde olduğu yolunda bir tahmin yürütmeği sağlar. Zaten ilkçağın insanların inançlarındaki mitolojya'ya, her türlü tabiat varlığına insan olarak inanıldığında, bu bölgenin topografya yapısına uygun bir efsane yaratılmıştır. Paganisma Tanrılarının başı Zeus'un sevgilisi olan İo, tanrıça Hera'nın kıskançlık gazabına uğrayarak ineğe dönüştürülmüş olarak kaçarken, Keras yâni Haliç kıyısında Keroessa adı verilen kızını doğurmuş, su perisi Semestra tarafından büyütülen Keroessa'nın da denizler tanrısı Poseidon'dan Byzas adı verilen bir oğlu olmuştu ki, bu da kaynak perisi Byzia

tarafından büyütülmüş ve Byzantion adlı şehrin kurucusu olmuştur. Bu efsanenin tarihi köklerinin nereye dayandığı bilinemez ise de, bu adlar Trakya'nın ucundaki bu bölgenin tabii yapısına uymaktadır.

İlkçağ döneminden Eyüp ve çevresinde herhangi bir arkeolojik iz olmakla beraber, Silâhdarağa elektrik fabrikasının arkasındaki Silivri tepesinin zirvesinde 1941-42 yıllarında bazı eski yapı kalıntılarına rastladığımı hatırlıyorum. Daha sonraları 1949'da Eyüp-Alibey köyü yolu üzerinde, Silâhdarağa dolaylarında bir inşaat için yapılan kazıda, İlkçağın Roma dönemine ait mermerde çeşitli heykel parçaları bulunmuştur. Bunların arasında bir Zafer tanrıçası (Nike) ile, tanrıça avcı Artemis heykelleri dikkati çeker. Ayrıca siyahımtırak bir taştan işlenmiş bir "devler mücadelesi" (gigantomachia) kompozisyonunun parçalan da meydana çıkmıştır. Büyük ihtimal ile bu kalıntılar, buralarda çok büyük ölçülerdeki ve Rorna çağına ait (M.S.III. y.y.) bir sunağa aittir. Alibey ile Kağıthane derelerinin birleştikleri yerin batısında, Silâhtar eski elektrik fabrikasının karşısında, dik bir yamacın hemen dibinde meydana çıkan bu parçalar, burada eski mitologyadaki efsanenin yarattığı dinî bir yapının her halde, bir sunağın kalıntılarıdır. Yamaçtaki kayalığın yontulması suretiyle elde edilen düzlüğü 20x12 m. ölçülerinde içi nişli ve tahmine göre cephesi dört sütunlu bir yapı inşa edilmişti.

Eyüp çevresinde ilkçağın içlerinde kutsal bir merkezin varlığını gösteren bu paganisma dönemi kalıntısı dışında başka bir bulgu henüz elde edilememiştir. Hıristiyanlık Byzantion'da yerleştikten itibaren buranın adı Kosmidion olarak bilinir. Genellikle kabul edildiğine göre bu adın esası hıristiyan azizlerinden Kosmas'tan gelmektedir. Meslekleri hekimlik olan Kosmas ile Damianos, hıristiyan kilisesinin daima beraber aldığı ikiz azizler olup, şifa verici bir kudretleri olduğuna inanılırdı. Burada bir çifte azizin adlarına kurulmuş

büyük bir manastır vardı. Kosmidion mevkiinde ayrıca Hagios Theodoros ve Hagios Thalelos adlarına da kiliseler bulunduğu, kaynaklardan öğrenilmektedir. M.S. VI. yüzyılda yaşayan ve imparator Justinianos'un (527-565) hayatı ve yaptığı işler ile inşa ettirdiği yapılara dair eserler yazmış olan Prokopios, Binlar başlıklı kitabında, Kosmas ve Damianos manastırının hayli dik bir yamaçta kurulmuş olduğunu bildirir.

Justinianos döneminin ünlü tarih yazarı, Prokopios, bu manastıra dair şu bilgiyi verir: "Justinianos, Halic'in yukarı ucunda yamacın dik olarak yükseldiği yerde çok önceleri yapılarak Kosmas ve Damianos adlı azizlere sunulmuş bir sunak vardı. Çok hasta hatta ölüm halinde olduğunda bu azizler ona görünmüşler ve onu iyi etmişlerdi. Justinianos şükran borcunu ödemek için, bu sunağı (şapel veya kilise) bütünüyle daha büyük ve görkemli biçimde yaptırdı. Halbuki önceki yapı, azizlere lâ-yık olmayacak derecede basit ve gösterişsiz idi. Buna evvelce olmayan müstemilat ilâve etti. Hekimlerin çaresiz kaldıkları durumlarda, insanlar buradan medet umar oldular". Böylece yerin daha paganisma döneminden itibaren varlığı görülen kutsal değeri, hıristiyan çağında da sürdürülmüş oluyordu. Kosmas ve Damianos manastırı bütün Bizans dönemi boyunca yaşamış olmakla beraber, her yerde daima beraber anılan bu iki azizden niçin yalnız birinin Eyüp'ün yerindeki yerleşimin adı olduğuna dair bir çözüm bulunamaz. Kosmidion'a zaman zaman imparatorların, saltanat kayıkları ile Halic üzerinden geldikleri, X. Yüzyıl başlarında I. Romanos Lekapenos'un burada bir imparatorluk iskelesi yaptırtmasından anlaşılır. Kosmidion manastırı ortaçağı içlerinde herhalde, Bizans'ı tehdit eden batıdan gelen Bulgar, Avar akınları yüzünden etrafı duvarla çevrilerek kaleye dönüştürülmüştü. Nitekim XI. yüzyılda Birinci Haçlı seferi Bizans önlerine geldiğinde, bu Latin kuvvetlerinin başındaki Bohemond, karargahını burada kurmuştu. Bu yüzden Batılılar buraya

"Böhemon'd'un şatosu" demişlerdi.

Kosmidion'un çevresinde birkaç yerleşim yeri daha vardı. Bunlardan Brakheos herhalde adını, bu fada malikânesi olan Brakhys adlı bir kişiden almış olabileceğini R. Janin ileri sürer. Bilindiği kadarı ile bu yer Kosmidion, içine Brakheos ile Pavlinou'u da alacak derecede yaygındı. Bu yerin adını, II. Theodosi-us'un (401-450) çocukluk arkadaşısı Paulinus'dan almış olabileceği düşünülür. Theodosius bir kıskançlık krizi sonunda arkadaşısını öldürtmüştür. Sonraları Justir nianos'un büyüttüğü kiliseyi ve manastırın öncüsü olan kilise veya şapeli Paulinus kendi mülkü olana arazi içinde yaptırmıştı. VI. yüzyılda Lympidariou arazi de katılarak burada Kosmas ve Damianos manastırı kurulmuştur.

Bu bölgede Galles adında bir yer daha olduğu bilinir. R. Janin, bu adın imparator I. Theodosius (375-395) ile eşi Galla'dan (ö. 394'e doğru) olan kızı Galla Placidia'dan (390'a doğru-450) gelmiş olabileceğini ileri sürer. Ancak çok trajik ve hareketli bir yaşamı olan bu prensesin Byzantion'da bir malikânesi olabileceğine, inanmak zordur. Yalnız bu yerin Ayvansaray ile Eğrikapı arasındaki Blakhernai'nin karşısında olduğu ve oradan pek uzakta bulunmadığı anlaşılır. Şehri kuşatmak üzere Ermeni Leon döneminde surların karşısına gelen Bulgar hanına karşı bir suikast düzenleyen Bizanslıların surlardan verilecek bir işaret üzerine bu işi gerçekleştireceği kararlaştırmıştı. Ancak Bulgar hanı bu tasarımı fark ederek derhal çekilir.

Bu küçük tarihi olay değerlendirildiğinde Galles adındaki yerin Eğrikapı surlarından rahatça bir işaretin görülebileceği bir yerde, belki Savaklarda Hıramî Ahmed Paşa Camii'nin olduğu yerde bulunduğu düşünülebilir. Eğer Janin'in hipotezi gerçek olup, bu yer adını Galla Placidia'dan almış ise, bu takdirde burada V. Yüzyıl başlarında bu prensesin bir villası veya çiftlik evi bulunuyor olmalıydı.

Yine Eyüp dolaylarında 561 yılında yapılan Hagia Theodora kilisesinin adıyla anılan bir yer vardı. Bu kilise bir köprü yakınında ve su kıyısında idi. Bunun da karşı yakada, Barbyzes yani Kağıthane deresi kenarında olabileceği bir ihtimal olarak düşünülür. Nihayet bu çevredeki Deliktaş anlamındaki Trypetolithos adlı yerin de bir köprü yakınında olduğu tesbit edilmiştir. Haçlılar 1203'te bu köprüyü geçmek istediklerinde, onları engellemeğe çabalayan Bizanslıların bu köprü başında direnişleri ile karşılaşmışlardı.

Bizans döneminde Haliç'in yukarı kesiminde Eyüp dolaylarında varlığı söylenen köprünün durumu aydınlanmaz. İmparator Justinianos'un VI. yüzyıl içinde burada Hagios Kallinikos veya Hagios Panteleimon köprüsü denilen bir köprü yaptırttığına dair bilgi vardır. Hatta bazen buna Gephyra tou Kamelou, yani Deve Köprüsü de denilir. Ancak bunun nerede olduğuna dair açık bir bilgi elde edilemez. V. yüzyıl başlarında yazıldığı bilinen ve o çağın şehri anlatan Notitia urbis Constantinopolitanae başlıklı kaynakta, XIV. regio'yu yani Ayvansaray dolaylarını karşı yakaya bağlayan bir köprünün bahsi geçer. Şu halde bunun bir taraftaki ucu şehrin kara tarafı surlarının içinden başlıyordu. Belki de sonraları bu köprü taştan olarak yenilenmişti. 1203'te Haliç'e girerek şehri kuşatmağa çalışan Dördüncü Haçlı seferi kuvvetleri, bu sefere katılan Fransız şövalyelerinden Geoffroy de Villehardouin ile Robert de Clari'nin yazdıklarına göre Haliç'in yukarı kesiminde bir köprüden geçerek, surların karşısında mevzilenmişlerdi. Halbuki XIV. yüzyılda Bizans'a gelen Arap seyyahı Ibn Batuta, Haliç'te köprü bulunmadığını yazar. Fetihden sonra, İstanbul'a Türk idaresi kurulduktan sonra, Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1655) İstanbul tarihi ve arkeolojisini ilk inceleyen kişi olan Fransız Albi'li Pierre Gylles (1490-1555) ise, Ayvansaray yakınında

suların azaldığı yaz aylarında eski bir köprünün ayaklarının kalıntıları görüldüğünü bildirir. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi de böyle kalıntılardan bahseder. Justinianos'un yaptırdığı köprü ise, Ayvansaray'dakinden ayrı olmalıdır. Bunun Barbyzes yani Kağıthane deresi üstünde olduğu tahmin edilir. Bir başında Kallinikos adına bir kilise bulunuyordu. Avarlar Bizans'a karşı akınları sırasında 626'da, Monoxyles denilen yekpare ağaçtan oyulmuş düz altlı tek nelerini bu köprü yanında mevzilendirmişler, onları imha etmek üzere Bizans donanması bu kadar sığ suya yaklaşmamıştı. imparator I. Basileios (867-886), herhalde Barbyzes adının bozulmuş şekli olan Bathyrsos'daki köprü başındaki Kallinikos kilisesini ihya ettirmişti. Anlaşıldığına göre bu köprülü XI. yüzyılda aziz Panteleimon'un adını almıştır.

Kudüs'e gidecekken, planını değiştirerek Byzantion önüne gelen ve 6-7 Temmuz 1203'te Halic'e girerek şehri kuşatan Dördüncü Haçlı seferi kuvvetleri, Halic sonunda bir taş köprü ile karşılaşmışlardı. Fakat Bizanslılar bunu kestiklerinden Haçlılar gece-gündüz çalışmak suretiyle onarılan ve Latin ordusunun 11 Temmuz günü karşıya geçmesi sağlanır. Bu duruma göre, XIII. yüzyıl başlarında henüz Halic'in yukarı kesiminde ve surların dışında, büyük ihtimal ile Eyüp-Ayvansaray önlerinde kagir bir köprü bulunuyordu. Bunun üzerinden geçen Haçlı kara kuvveti, Blakhernai sarayının karşısında konakladığına göre, bu köprü, şehir surlarının dışında ve uzağında bulunuyordu. Birinci Haçlı ordusunun komutanı Bohemond'un 1096'da konakladığı ve bu yüzden "Bohemond'un şatosu" olarak adlandırılan Kosmas ve Damianos manastırı da surları gören bir tepe üstünde idi.

Eyüp ve çevresinde Bizans dönemine ait bir kalıntı görülmez. Sadece taş köprünün ayaklarına ait olduğu sanılan bazı parçalar XVII. yüzyıla kadar su kı-

yısında görülebilmektedir. Hasköy-Ayvansaray arasında çevre yolu köprüsü yapılırken, sur dışında Yavedüd Camii hizasında eski mezarlık arazisinde iki Bizans sütun başlığı meydana çıkarılmıştır. Zengin süslemeli ve VI. yüzyıla ait olarak tarihlendirilen bu başlıkların oldukça büyük ve gösterişli bir binaya ait oldukları anlaşılmaktadır.

Nermi Haskan'ın eserinde oldukça ayrıntılı olarak bahsi geçen (Eyüp Tarihi, s. 153) cami avlusundaki Eyüp Sultan türbesi yanında, Sultan I. Ahmed sebili altından uzanan tabanı mermer döşeli dehlizi incelememiz mümkün olmadı-ğından, ne için yapıldığını ve bilhassa hangi döneme ait olduğunu bilmiyoruz. Bunun da Fetih'den önceye ait bir yapının kalıntısı olabileceği akla gelir. Ancak bu hususta kesin bir sonuca varabilmek bu dehlizin dikkatle incelenmesi ile mümkün olabilir.

II. EYÜP SEMTİ VE FETİH

Eyüp'ün pek az güneyinde, surların iç tarafındaki Ayvansaray bu semt ile Türk tarihi boyunca bağlantılıdır. Ayvansaray'ın adı hususunda şimdiki kadar çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bazılarına göre burada eyvan (önü açık, üstü beşik tonoz ile örtülü mekân) biçiminde eski bir kalıntı olduğundan, Eyvansaray'dan Ayvansaray oluşmuştur. Başkalarına göre ise bu adın esası "hayvansaray"dır. İstanbul'da başka yerler "Fildamı", "Arslanhane", "Filyokuşu" gibi, bazı ekzotik hayvanların barındırıldıkları mahzenlerin varlığından dolayı böyle adlandırılmıştır. Diğer üçüncü bir hipotez, surlara bitişik olarak, yukarıya Eğrikapı yönünde uzandığı bilinen, Bizans'ın Blakhernai (Vlaherne) sarayının bu çevrede görülen kalıntılarını Ayvansaray adına bağlar. Son olarak Türk bilimci (Türkolog), Paul Wittek etraflı bir makalede bu konuya daha değişik bir çözüm getirmiştir.

Byzantion'u kuşatan fakat başarılı olmayan Arap ordusundan birkaç kişinin Bizans imparatorunun oluru ile şeh-

re girmelerine itin verilir. Bu müslümanlar surların içinde oldukları sırada ihanete uğrarlar ve çarpışarak sur dışına çıkıp kurtulmağa çabalarlar. Fakat Ayvansaray bölgesindeki kapı kapalı olduğundan buradan çıkamazlar ve sur dibinde çarpışarak şehid düşerler. Son yıllarda yeri satılarak üstüne evler yapılan Toklu İbrahim Dede mescidi çevresinde sur dibinde cereyan eden bu olayda şehit düşenlerin başında olan Ebû Eyyub-i Ensârî'den dolayı burası onun "makamı" olmuştur. Ebû Eyyub-i Ensârî adı halk dilinde Ayvansaray'a dönüşmüştür. Bu tarihî olay aslında surların içinde cereyan etmişken, 1453'te Eyüp semtine aktarılarak bu sahabe'nin makamı olarak burası seçilmiştir. İstanbul'da halk dilinde biçimi değiştirilen yer adlarından diğer bir örnek de, Sarıgez Mehmed Efendi'den oluşan, Fatih dolaylarındaki Sarıgül semti hatıra gelir.

Byzantion'un son ve nihaî kuşatılması sırasında, Osmanlı hakanı II. Mehmed kadirgalarını, girişi bir zincirle kapatılmış olan Halic'e sokamadığından, 21 Nisan 1453 gecesini, bunları kızaklar üzerinde kaydırarak Galata'nın sırtından Kasımpaşa deresi yoluyla Halic'e indirmiş ve bir de köprü yapımına girişmişti. 1203'te Haçlıların kullandıkları taş köprü işe yaramaz durumda olmalı ki, genç Sultan Mehmed Hasköy-Sütlüce'den Eyüp önlerine bir sahra köprüsü kurdurmuştur. Sıralanarak birbirlerine bağlanmış fiçiler üstüne yerleştirilen ahşap döşemenin üzerinden Türk kara kuvvetleri Eyüp'e hâkim sırt üzerine geçmişti. 1425'e doğru yakın doğuda seyahat yapan Bertrandon de La Broquiere'in seyahatnamesinin, İstanbul'un fethinden iki yıl sonra yazılan bir kopyasında, henüz çok yeni bir olay olduğu için şehrin kuşatılmasını tasvir eden bir de minyatür vardır. Aslı Paris'te bulunan bu minyatürlü yazmadaki resimde Halic'in yukarı kesimindeki bu fiçili köprü, açık surette gösterilmiştir. Ayrıca Galata sırtlarından indirilen kadirgalar ile surların dışında,

Eyüp'e hâkim bir tepede kurulu Hünkâr çadırı da belirtilmiştir. Böylece bu fiçili köprü'nün varlığı konusu kesin olarak belgelenmektedir.

Şehrin kuşatılması sırasında, Akşemseddin'in Türk kuvvetlerine moral vermek için, zaten Müslümanlarca evvelce bu çevrede cereyan etmiş olaydan dolayı ruhaniyetine inanılan bu yer Ebû Eyyub-ı Ensârî'nin makamı olarak tanıtılmıştır. Yalnız bu vesile ile şuna işaret etmek isterim ki, Hazret-i Eyüp adına velilere verilen Sultan adı da eklenirken, bazen "Eyüp Sultan sabn"ndan da bahsedilir. Halbuki sabrı ünlü olan Ebû Eyyub-ı Ensârî değil, Tevrat'ta adı geçen peygamber Eyüp'tür. Vücudunun her tarafında açılan yaralardan dolayı Allah'a inancını kaybetmemiş ve sabırla yaşamıştır.

III. TÜRK DÖNEMİNDE EYÜP SULTAN

İstanbul'un Türk döneminin başlaması ile Eyüp'te bir müslüman mahallesi doğmuştu. Ruhaniyeti kabul edilen Sahabe türbesi ve yanında Fatih tarafından kurulan Camii etrafında Türk mahallesi hızla gelişmiş, burası İstanbul'da yaşayanların son uykularını uyuyacakları yer olarak tercih edilmiştir. Kutsal bir merkezin etrafında ve Eyüp Sultan türbesinin çevresinde bir mezara sahip olmak istenilen bir mazhariyet idi. Böylece Eyüp servilerin gölgelediği büyük mezarlıkları ve bilhassa Eyüp külliyesi yakınlarında kümelenen irili ufaklı türbeleri ile İstanbul'un en gözde "ölüler sitesi" olmuştu.

Hazret-i Eyüp türbesinin teşkil ettiği kutsal merkez, Osmanlı Devlet protokolünde çok önemli bir yer almıştı. Tahta çıkan her yeni padişahın, hükümdar oluşunun tasdiki durumunda bir törenle, Eyüp'te kılıç kuşanmış önemli bir olaydı. Bunun cereyan tarzı da belirli bir nizama göre düzenlenmiş olduğundan, bu büyük bir dikkatle, aktsatılmadan uygulanmasına özen gösterilirdi. Böylece Eyüpsultan'ın ruhaniyeti devletçe de vurgulanmış oluyordu.

Şehrin dışında adeta ikinci bir şehir gibi gelişen Eyüp'te bir çok vakıf binalar da yapılmıştır. Yerin ruhaniyetini göz önünde tutan hayır kurumları, burada Eyyub-ı Ensârî'nin makam türbesi yakınında, çevresinde veya dolaylarında bir hayrat vakıf bırakmak hususunda adeta yarışmışlardır. Bunların çoğu Türk sanat tarihi bakımından dikkate değer eserlerdir ve böylece Eyüpsultan semti bu eserleri biraraya toplamıştır. Bunların en başında cami ve mescidler gelir. Ayrıca tekkeler, medreseler de inşa edilmiş, çok sayıda çeşme, kasabanın su ihtiyacını cevaplamıştır. Bu arada sıbyan mektebi, sebilhane, hamam gibi yapıların da ihmal edilmeyişine karşılık, kervansaray, han gibi ticari amaçlı tesisler inşa edilmemiştir. Eyüp'teki bu binaların eksiksiz bir katalogu bir ansiklopedi gibi Mehmet Nermi Haskan tarafından hazırlanmış ve resimli olarak mükemmel biçimde yayınlanmıştır.*

Buradaki vakıf eserler arasında sanat tarihi bakımından önemli yapılar da bulunmaktadır. Esası Fatih Sultan II. Mehmed tarafından yaptırılmakla beraber, XVIII. yüzyılda şimdiki şekli ile yenilenen ve bu semtin merkezini noktalayan Eyüpsultan Camii'nden sonra buradaki en büyük dinî eser olarak Mimar Sinan tarafından 1577'de inşa edilen Zal Mahmud Paşa Camii gelmektedir, ilerlemiş bir yaşta iken tasarladığı bu eserinde büyük üstad mimar, kurduğu bu yapıda uyguladığı cephe mimarisi ile değişik ve alışılmamış bir görünüm sağlamıştır.

Tek kubbeli ibadet yerleri tipinin güzel bir örneği olan 1515 tarihli Cezârî Kasım Paşa Camii'nin kible duvarı ise, yapımından bir süre sonra, kitabesine göre 1726 tarihinde çiniler ile kaplanmıştır. Bunlar arasında, Türk sanat tarihinde sayılı örneklerine rastlanan Kabe tasvirli bir çini pano dikkate değer.

Küçük mescitler arasında, Zal Mahmud Paşa Camii'nin komşusu olan Silâhî Mehmed Bey Mescidi, çok küçük ölçüde olmasına rağmen, esas ibadet me-

kânı, türbe, minare ve avlu girişi düzenlemesi bakımından kendi türü içinde eşsizdir. Herhalde XVI. yüzyılda inşa edilen bu mescit, şerefe çıkıntısı olmayan çok zarif minaresi ile başlıbaşına bir sanat değerine sahiptir. Benzeri olmakla beraber çok daha sade ve basit mimarili ikinci bir minare örneğine yine Eyüp sınırları içinde, 1561 -1565 tarihleri arasında yapıldığı sanılan Semiz Ali Paşa mescidinde de rastlanır. Üstü kiremit örtülü basit mimarili mescidler arasında, esası XVI. yüzyıla ait olmakla beraber, sonraları yeniden yapılan, bütünüyle ahşap Arpacı Hayreddin mescidi de iki duvarının birleştiği yerde yükselen şerefesiz küçük bir minareye sahipti. Fakat 1986 yılında binanın restorasyonu sırasında bu minare aynı yerde olmakla beraber daha değişik bir biçimde yenilenmiştir. Yine esas mekânı ahşap olmakla beraber kagir bir alt kat üzerine oturan Yâvedud Camii'nin esası XV. yüzyıla, Fatih Sultan II. Mehmed dönemine kadar iner. Harap bir duruma girmesi üzerine, yanındaki muhteşem sahilsarayın sahibesi, IV. Mehmed'in (1649-1687) kızlarından Hatice Sultan bu eseri 1711'de yeniden yaptırtmış, 1804'te de bir daha yenileyerek, ampir üslubundaki şimdiki görünümünü almıştır. Sultan Camii de denilen bu tarihi eser daha yakın tarihlerde bir daha tamir edilmiş ise de, Hasköy köprüsünün ayaklarının yapılması için çevresini saran yerleşimi bütünüyle kaybetmiş, önündeki caddenin kotunun yükseltilmesi ile de altındaki kemerli ve tonozlu bodrum katı pek az görülecek surette gömülmüştür. Köprü ayrıca ıssız bir çevrede tek başına kalan caminin âdeta üstünü kapatmıştır. Eyüp'te ahşaptan bir başka ibadet yeri, Pierre Loti kahvesi yolundaki Kaşgârî tekkesi (veya Murteza Efendi M.) mescididir. Esası XVIII. yüzyıla ait olmakla beraber, burada XIX. yüzyıl mimari üslubu sezilir.

Eyüp sınırları içinde belki bütün İslâm alemindeki en küçük ibadet yeri de bulunmaktadır. Surların ve Edirne kapı-

sının dışında, mezarlık çevre duvarının içinde kendi binası ile orantılı kısa minareli ve bir çeşmeye bitişik, onunla aynı çatı altında minimini bir mescit vardır. 1735 tarihli Lâli Mustafa efendi çeşmesi yanındaki namazgahın yerinde, herhalde 1900'e doğru Mehmed Tefvik Bey tarafından yaptırılan bu yapının küçüklüğünden başka bir sanat özelliği yoktur.

İskele başında bulunan ve esası XVI. yüzyılda Hacı Mahmud Ağa tarafından inşa ettirilen mescid, geçen yüzyıl sonunda, Bahriye Nâzın Hasan Hüsnü Paşa tarafından 1900'de fevkanı olarak yeni baştan yaptırılmıştır. Önceki ahşap mescidin yerine inşa olunan cephe-leri kesme taş kaplamalı bina, XIX. yüzyıl içinde çok yaygın olan ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, "Tanzimat üslubu" olarak adlandırdığı batı Avrupa üslubunun temsilcisidir. Aynı yıllarda uygulandığı görülen "Türk neo-klasik" üslubu ise, Eyüp'te, Sultan V. Mehmed Reşad tarafından mimar Kemaleddin Bey'e 1911 yılında yaptırılan, sekizgen planlı mescidde görülebilir.

Eyüp semti İslâmiyetin İstanbul'daki en büyük merkezi durumunda olduğundan burada çok sayıda tekke de kurulmuştu. Bunların arasında en yenisi olmakla beraber en büyüğü, Alibey köyü yolunun sağ tarafında Haliç kıyısında olan Bahariye Mevlevi tekkesi idi. İlk olarak Beşiktaş kıyısında 1620 yılına doğru yapılan Mevlevihane, aynı yere Çırağan sarayının inşası yüzünden yıktırıldığında, Maçka'da 1868-1870'de yeni bir bina yapılarak oraya taşınmıştı. Fakat beş yıl sonra bu defa Maçka silâhhanesinin yapımı için bunun da yıkılması istendiğinde, padişaha iyice küsen Mevleviler, Haliç kıyısına göç ederek Bahariye'de yeni tekkelerini kurmuşlardır. 1877'e doğru yapılan bu tesis, Haliç kıyısında Alibey köyü yönüne doğru uzanıyordu. Önünde muntazam bir rıhtımı, olan bu ahşap binalar kompleksi iki kat halinde olup, çıkmaları dörder direk tarafından taşınıyordu. Esas girişin yanında bir mescidden baş-

ka, şeyh evi, semahane, harem, dede hücreleri, mutfak vs. gibi çeşitli yapılar geniş bir avlu etrafında sıralanıyordu. 1910 yılında restore edilen bu büyük kompleks, tekkeler lağv edildikten sonra peyderpey yıkılmış, yanmış, başta mermer kitabeler olmak üzere taşları çalınmış, boş kalan arasına fabrika ve atölyeler yerleşmişti. Yakın tarihlerde 1985'den itibaren bunlar istimplâk edilerek kaldırılmıştır. Yeri şimdi boş yeşil sahadır.

Eyüp semtinin çeşitli yerlerine dağılmış olan diğer yirmibeş kadar tekkenin bu müessesese 1927'de kaldırıldıktan sonra çoğu yıkılmış ortadan kalkmış, bazılarının mescitleri kullanılmağa devam etmiştir. Bazılarının evvelce bulunduğu yerlerine ise sadece hazirelerindeki kabirler işaret eder.

Bölgenin Haliç'e en görkemli yüksek bir yerinde, Pierre Loti kahvesi yakınında, İstanbul'un fethine katılan Horasan Erenleri tarafından kurulduğu söylenen Karyağdı Baba tekkesi vardı. Esasında Erken Osmanlı döneminde fetihlerde önemli rolü olan Bektaşî tarikatına ait olan bu tekke, Sultan II. Mahmud, Yeniçeriliği kaldırırken, bu askerî teşkilât ile tarikat arasındaki ilişki gerekçeyle kapatılmış, sonra Nakşibendî'lere verilmişti. Tekkeler lağv edildikten sonra, hızla bütün binaları yanan ve yıkılan Karyağdı Baba tekkesinden bugün bir hazire ile yıkık duvar kalıntıları görülür. Bu sonuncular örgü ve malzeme bakımından özenli değildir.

Edirnekapısı dışında olan, 1765'te idam edilen Sadrazam Mustafa Paşanın 1753'te yaptırdığı tekke'nin ise güzel bir işçilik ile inşa edilmiş büyük bir camii ile etrafında hücreleri ve hayli geniş haziresi vardı. Çok uzun yıllar önce harap olmağa bırakılan camii gecekondular tarafından işgal edilerek, tahrip edilmişti. Son yıllarda, XVIII. yüzyıl mimarisinin henüz klasik orantıları bütünüyle unutmadığını gösteren sanat tarihi bakımından değerli cami restore edilerek kurtarılmış, etrafındaki hücre

ler ihya edilmiş, geniş naziresi de düzenlenmiş, önünde bulunan Şeyhülislâm Arif Efendi'nin açık türbesi de tamir edilmiştir.

Osmanlı dönemi boyunca Eyüp Sultan'da inşa edilen cami, mescit ve tekelerin çokluğuna karşılık medreselerin sayısı onu geçmez. Bunlardan Fatih Sultan II. Mehmed tarafından Eyüp Sultan Camii külliyesi içinde yaptırılan ve 16 hücreli kadar olduğu sanılan medrese 1766 depreminde yıkılmış, sonra ihya edilmemiştir. Mimar Sinan'ın eseri iki medreseden biri, Sokollu Mehmed Paşa türbesinin karşısında olan, Esmehan (İsmehan) Sultan (veya Sokullu) medresesidir. 1568'de inşa edilen bu güzel eser, bir avlu etrafında ve revaklar gerisinde sıralanan 19 hücre ile büyük kubbeli bir derslane-mescid'den oluşmuştur. Diğer yapı da Zal Mahmud Paşa Camii külliyesine ait olan medresenin bir bölümü onüç hücre ve bir dershaneden oluşur, ikinci bölüme ise bir merdivenle inilir. Bunun da birçok hücresi ve bir derslane-mescidi vardır.

Cafer Paşa medresesi 1975'te restore edilmiştir. İstanbul'da ve başka yerlerde pek çok hayratı olan Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nın medresesi ise çok haraptır.

Ruhaniyetli bir yerde yatmak isteyen pek çok insan gibi, devlet ileri gelenleri için burada çok sayıda türbe inşa edilmişti. Bu irili ufaklı mezar anıtlarının çoğu Türk mimarisi ve süsleme sanatı bakımlarından önemli eserlerdir. Bunlardan biri, bütün İstanbul'un en manzaralı yerinde, Pierre Loti kahvesi önünde inşa edilmiş olan Şeyhülislâm Alâeddin Ali Efendi türbesidir. Fetih'ten sonraki bu makama geçen kişi olan Alâeddin Efendi, 1496'da vefat ettiğine göre, türbesi, Eyüp semtinin en eski mezar anıtlarından biri idi. Muntazam işlenmiş kesme taştan, klasik üslupta dört ayağa oturan dört sivri kemerli ve kubbeli bir açık türbe biçiminde olan bu küçük anıt, belki 1766 depreminde kısmen yıkıldığından, XIX. yüzyıl başlarında yapılan bir gravürde de kısmen

yıkılmış olarak görülür. Daha sonraki bir fotoğrafında ise kemerleri biraz daha çökmüştür. Bugün ise sadece temeli ile payelerin başlangıcı kalmış haldedir.

Buradaki mezar yapılarının çoğunda, aynı "açık türbe" geleneğinin sürdürüldüğü görülür. Buların çoğu mimarilerinin sadeliğine karşılık gözü okşayan zarafet sahiptir. Mimar Sinan tarafından, 1546 yılında Baş defterdar Mahmud Çelebi için, Camiinin yanında yapılan böyle açık türbede bir değişiklik uygulaması olarak kubbeyi taşıyan dört kemeri teşkil eden taş kemerler dilimli, biçimde işlenmiştir.

Eyüp Sultan Camii'nin yanında olan, 946 yazında (1539) ölen sadrazam Ayaş Paşa'nın türbesi de daha sâde olarak aynı gruptandır. Mimar Koca Sinan'ın ilk eseri olan bu küçük türbede de Ali Efendi türbesindeki payelerin yerine dört mermer sütun altıgen kasnaklı kubbeyi taşıyan dört sivri kemere destek olmuştur. Açık türbeler geleneğinin başka bir örneği ise yine büyük cami komşusunda olan 939 (1532/33)'da ölen, Sultan II. Bayezid'in torunu ve Candarlı İbrahim Paşazade Mehmed Bey'in eşi Hançerli Fatma Sultan'a aittir. Baklavalı başlıklı dört mermer sütun dört kemeri taşır. Bunların üstünde basık sekizgen kasnaklı bir kubbe yükselir. Kemerlerin içleri lokma parmaklıklı demir şebekeler ile dıştan ayrılmış ve sadece sokak tarafındaki cephesinde, şebeke içine mermer çerçevesi bir kapı yerleştirilmiştir. Türbenin içinde, Hançerli Sultan ile birlikte eşi Mehmed Bey'in ve kızları 939'da ölen kızlarının da mezarı bulunmaktadır. Dört mermer sütuna oturan dört sivri kemerin taşıdığı küçük bir kubbeden ibaret açık türbe geleneği, yine Mimar Sinan'ın eseri olan Kıbrıs fatihi olarak tanınan Lala Mustafa Paşa'nın mezarında da tekrarlanmıştır. 988 (1580) yılında öldüğüne göre, Sinan bu mezar anıtını ilerlemiş bir yaşında inşa etmiştir. Binasının son derecede sade oluşuna karşılık içinde Paşanın muhteşem bir lâhdi vardır.

Yine büyük cami yanındaki mezar binaları arasında Şehzadeler türbesi olarak adlandırılan, fakat gerçekte kime veya kimlere ait olduğu bilinmeyen, klasik üslupta bir açık türbe daha vardır. Dört mermer sütun, dört kemerden ve bir kubbeden ibaret olan bu türbenin de bir kemeri içinde, mermerden, tomurcuk dizili bir alınlık ile süslü bir kapı çerçevesi yer almıştır. Mimari üslubu klasik döneme işaret eden bu türbenin, Mimar Sinan'ın Eyüp semtinde yaptığı bilinen, Plak Mehmed Paşa, evlâtları veya Siyavuş Paşa evlâtları türbelerinden biri olabileceğini M. Nermi Haskan haklı bir tahmin yürüterek ileri sürer.

Eyüp'te sayıları oldukça çok olan açık türbeler arasında Recep 974'te (1567) ölen, İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey Çelebi soyundan Mehmed Çelebi türbesi XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki yapılan eklemeler ile gerçek hüviyeti değişmiştir. Buraya çok yakın tarihlerde bile gömü yapılmıştır. Silâhtarağa yolu kenarındaki mezarlık içinde bulunan 966 (1558/59) tarihinde ölen Mahmud ağa'nın türbesi de aynı türün bir örneği olup, Loti kahvehanesi önündeki Şeyhülislâm Ali Efendi türbesini andırır. Kesme taş dört paye kemerleri ve kubbeyi taşır. Yalnız tek fark olarak burada cephelerde silmelerin bulunmadığına işaret edilebilir.

Eyüp'teki açık türbeleri sanat bakımından en dikkate değer olanı büyük caminin avlu duvarı önündeki Plak (ve-ya Pulak) Mustafa Paşa türbesidir. 1520-1523 yılları arasında Kapudan-ı derya olan Plak Mustafa Paşa 940 yılı Muharreminde (1533) vefat etmiştir. Sekizgen planlı olarak, kesme taştan yapılan bu küçük bina sekiz payeye oturan, basık sekizgen kasnaklı bir kubbeye sahiptir. Payelerin aralarındaki kemerler zarif bir geometri ile şekillendirilmiş, her payenin arasına, yerden pek az yükselen mermer şebekeli korkuluklar konulmuştur. Böylece çok değişik ve estetik bakımdan göze hoş gelen bir eser elde edilmiştir, içindeki üç

sandukadan biri Mustafa Paşaya diğeri oğlu Kasım Bey'e aittir. Türbe 1633, 1666, 1819 yıllarında tamir görmüş fakat içinde bulunduğumuz yüzyılda yine çok kötü bir duruma girmişken, 1950'lerden sonra temizlenmiş ve restore edilmiştir. Osmanlı dönemi Türk mezar mimarisinin, küçük fakat en güzel örneklerinden biridir.

Eyüp Sultan semti başka yerlerde tek tek rastlanan açık türbelerin çok sayıda ve yoğun olarak bulunduğu bir yerdir; ve bu arada dikkati çeken bir husus da, bunların hemen hepsinin XVI. yüzyıl içinde yapılmış olmalarıdır. Hasan Hüsnü Paşa türbesine komşu 1309 (1891) yılı Sefer ayında ölen, Pos-ta ve Telgraf nâzın İzzet Efendi için yapılan türbe, II. Abdülhamid döneminde, öncülüğünü Mimar Kemalettin Bey'in (1870-1927) yaptığı "Türk Milli Mimari Akımı" da denilen Türk Neo-Klasik üslubunun ilgi çekici bir uygulamasıdır. Mermer kaplanmış olan cephenin ortasında mihrap biçiminde işlenmiş bir giriş, iki yanlarında yıldız motifli şebekeli pencereler vardır. Pencerelerin üstlerinde birer rozet, cephenin en yukarı kenarında mukarnaslı saçak frizi vardır. Böylece burada klasik Türk mimarisinden alınan motifler ile yeni bir deneme yapılmak istenmiştir. Abdülhamid yıllarında milli mimariye dönüş için harcanan çabaların güzel örneklerinden biri de İzzet Efendi türbesidir. Aslında kapıda da binanın üslubuna uygun bir kanadın bulunduğu, fakat bunun sonra çalındığına ihtimal verilir.

Buradaki çok sayıdaki türbeler arasında, kagir duvarlı ve üstü ahşap çatı ile örtülü olan bir tür daha vardır. Bunlardan en önemlisi, Mimar Sinan'ın, 1572 tarihinde ölen Pertev Paşa için, daha onun sağlığında iken yaptığı mezar binasıdır. Küfeki taşından dikdörtgen planlı, dış görünüşü bakımından sade ve gösterişsiz olan yapının evvelce üstünün herhalde kurşun kaplı sivri ahşap bir çatı ile örtülü olduğu bilinir. İçeride bu çatının içine gizlenmiş, son

derece süslü, nakışlar ile bezenmiş bir ahşap kubbe bulunuyordu. Tarihi eserlerin ihmal edildikleri bir dönemde bu çatı ve kubbe çökmüş ve türbe dört duvardan ibaret harabe halinde kalmıştır. Ancak 1940'larda koruma çalışmalarına girilmiş ve sadece duvarlar onarılarak yapının üstü yine açık bırakılmıştır. İçeride Pertev Paşa ile birlikte, çeşitli tarihlerde ölmüş yakınlarına ait onbeş kadar kabir bulunur.

Kagir beden duvarları üzerine ahşap çatılı, belki evvelce içinde yine ahşap bezemeli gizli kubbe olan diğer bir türbe de 955'e (1587) ait Cafer Paşa'nınkidir. Çok daha geç tarihlere ait Şeyhülislâmlar tekkesi (1157-1744) ve Veliyüddin Efendi (1182-1760) türbeleri de belki bu türden idi. Nihayet Sultan II. Mahmud tarafından 1251'de (1835) ihya olunan Ebû Derdâ türbesini de aynı gruba sokmak mümkündür.

Bugün sadece etrafları pencereleli bir duvarla çevrili olan ve evvelce üstlerinin ahşap çatı ile örtülü olduğuna dair bir belirti olmayan Mustafa Ağa Mirahın Mehmed Ağa Mühürgen Ahmed Efendi (Aktürbe) Abdülgani Efendi, Ahmed Efendi türbeleri XVI. yüzyıl başı ile XVIII. yüzyıl içlerine kadar geçen süre içinde kurulmuş, üstü açık türbeler daha doğrusu sofalardır. Esası II. Bayezid dönemine ait Molla Lutfi türbesi de, kurtarılması için yapılan çalışmalar sonunda son yıllarda restore edilerek bu türden bir eser görünümüne girmiştir. Kronoloji bakımından son örnek ise, 1307 (1890) tarihinde kurulan Hayreddin Paşa türbesidir. Son yıllarda, Mustafa Paşa Camii ve tekkesi haziresi içinde yeniden düzenlenen Şeyhülislâm Arif Efendi türbesi de, mermer payelere dayanan bir konnijden ibaret mimarisi ile belki bir dereceye kadar bu türe girer.

Şehrin bu köşesini bütün Türk tarihi boyunca kutsal bir merkez durumuna getiren Hazreti Eyüp türbesi tarih ve inanç âlemi içindeki yeri içinde sanat tarihi bakımından zenginliği ile başlı başına bir araştırma konusu olabilecek

derecede zengindir. Nitekim tahmin edildiğine göre XIX. yüzyıl başlarında yaşamış, Adullah Efendi adında bir yazar bu türbenin ziyaretinin adabına dair üç bölüm halinde başlı başına bir eser yazmıştır.

Eyüp Sultan türbesi klasik mimaride kesme taştan sekizgen planlı, bir kubbedir. Türk sanatı bakımından duvarlarını kaplayan desenli ve yazı halindeki çiniler önemlidir. Bunlardan yazılı olanlarda Besmele-i Şerif ile Tevbe surresinden âyetler okunur, türbenin ortasında yer alan Hazret-i Eyüp bin Zeyd'in sandukasının etrafını da, Sultan III. Selim tarafından 1207 (1792/93) tarihinde şimdiki şekli ile yaptırılan gümüş şebekeler kuşatır. Şebekenin ayak tarafında ise şair Münib'in düzenlediği manzum tarihte, ".Alemdâr-ı Resul'.. "un, "meşhed"inin" önce Sultan I. Ahmed tarafından tanzim edilmişken, III. Selim'in bir ".hal-ka-ı sim..." (yani gümüş, halka, çerçeve) içine aldırıldığı bildirilir. Türbe içindeki bir kuyu da manzum kitabesine göre 1016'da (1607/08) I. Ahmed tarafından ihya ettirilmişdir. Türbeye padişahların çoğu yazı levhaları, şamdan, avize gibi şeyler hediye etmişlerdi. Dışında ise I. Ahmed büyük değişiklikler yaptırarak, 1022'de (1613), türbenin girişindeki holün dış cephesini çiniler ile kaplatmış, buraya konulan hacet penceresine tunç bir şebeke takılmıştır. Bu tunç şebekenin ortasında dört mısralık Eyüp el-Ensârî'yi anlatan bir kitabe bulunmakta, şebekeyi teşkil eden madalyonların içlerinde "müht-ü Süleyman" denilen yıldızlar bulunuyordu. Cahil bir kafa, üçyüz yıla yakın bir süredir duran bu yıldızların hepsini yakın tarihlerde keserek yok etmiştir. Giriş holünün sağ tarafında da çok ufak bir namaz mekânı vardır.

Eyüp Sultan semtindeki âbidevî türbeler genellikle yuvarlak bir esasa göre değişik çeşitlemeler ile yayılmıştır. Bunların başında sekizgen planlı olanlar gelir ki en önemli temsilcisi Eyüp Sultan türbesidir. XVI. yüzyılda Hassa

mimarı Koca Sinan türbe mimarisinin zengin örnekleri ile dolu olan bu büyük dinî merkezde gerçekten âbidevî bazı büyük mezar anıtları da inşa etmiştir. Bunların başında da Sokullu Mehmed Paşa türbesi gelir. Burada yaptırdığı bir medreseye bitişik olan türbe, aslında kitabesinde de belirtildiği gibi Sinan tarafından Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu için 976'da (1568/69) yapılmış, türbe az sonra 1571'de şehit edilen sadrazama da mezar olmuştur. Sokullu'nun inşa ettirdiği medreseye girişindeki hol ile bitişik olan türbenin, dıştan sekizgen planı içeride onaltıgene dönüşür ve bunun üzerine kubbe oturur. Pencerelelerin aralarındaki payelere de sekiz tane yarım yuvarlak niş oyulmuştur. İçeride lacivert zemin üzerine beyaz harflerden meydana gelen bir Ayet-ül Kürsî frizi görülür. Pencerelelerin sivri kemerli boşaltma kemerlerinin içleri ise klasik motifli şebekeler ile kapatılmıştır. Türbede Sokullu Mehmed Paşa ile birlikte ailesinin bir kısmı kim oldukları tesbit edilemeyen, fakat herhalde yine aynı aile fertlerinden ondokuz kişi yatmaktadır.

Mimar Sinan'ın burada meydana getirdiği âbidevî türbelerden bir başkası da yerleşim yerinin ortasında olan ve 1004 (1595/96) yılında idam edilen Ferhad Paşa tarafından daha önce inşa ettirilmiş olan yapıdır. Uzun onaltı mısıralık kitabesinde, "Feth idüp nice vilâyet yapıdı nice kal'aları" denilerek serdarlığı övülür. Türbe iki renkli kesme taşlardan hemen hemen yuvarlak denilecek biçimde onaltı gen olarak yapılmış olup, yine kesme taş, pencereli bir çevre duvarı içinde alınmıştır. Girişiri önünde dört desteğe dayanan bir revak vardır. Çok kıvrak ve renkli cephenin her kenarı yuvarlak köşe payeleri ile daha da hareketli bir görüntü kazanmıştır. Cepheler iki sıra pencere, yüzeyleri bölen silmeler ve üstünde bir tomurcuk dizisinin uzandığı, mukarnaslı bir saçak koniği ile zengin bir görünüm elde edilmiştir. Türbenin üstünü kasnaksız bir kubbe örter. Alt sıradaki

pencerelerin boşaltma kemerlerinin içlerinde mermer şebekeler yerleştirilmiştir. İç süsleme ise sadece kalem işi nakışlardan oluşur. İçeride sekizi mermer on iki sanduka görülür. Ferhad Paşa türbesi, Mimar Sinan'ın mezar binaları arasında en güzel eserlerinden biridir hatta en başta gelenlerdendir. Mimarisi ve gösterişi ile adeta bir sultan türbesi karakterinde olduğu söylenebilir. Bugün iyi durumda olmakla beraber bir taraftan adeta cephesine yapışan ahşap bir ev bu muhteşem eseri kısmen kapatır.

Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerin listesini veren Tezkire'lerde adı geçen Siyavuş Paşa türbesi, 1589 yılına doğru, bu vezir tarafından çocukları için yaptırılmış, 1011 (1602/03)'de kendisi de aynı türbeye defnolunmuştur. İçerideki sandukaların bazılarında, bunların Siyavuş Paşa'nın oğullarına ait olduklarını belli eden yazılar vardır. Süleyman Bey, 994'de (1576) ölmüş, Ahmed Bey, 989'da (1581), Abdülkadir Bey, 990'da (1582) ölmüşlerdir. Bunu belirten manzum bir tarih girişin yanındaki pencerede görülür. Siyavuş Paşa türbesi, önceki Ferhad Paşa türbesine plan bakımından benzer. Önde girişi koruyan iki destekli kubbeli küçük bir sundurma vardır. Esas bina yuvarlağa yakın oniki-gen biçimindedir. İçeride plan, payelerin yardımıyla sekizgene dönüşür ve üstünü bunlara oturan kasnaksız bir kubbe örter. Siyavuş Paşa türbesinin dışı, Ferhad Paşa'nın ki kadar gösterişli olmamakla beraber, klasik dönem Osmanlı mimarisinin sade ve güzel orantılı çizgileri burada da görülür. Cepheler silmeler ile çerçeve içine alınarak iki kat halinde pencereler açılmıştır. İçeride ise dış mimarisinin sadeliğinin aksine olarak, zengin bir çini süsleme görülür. Pencere alınlıklarında, türbeyi çepeçevre saran bir Ayet-ül-kürsi frizinde, İznik çinilerinin güzel örnekleri görülür. Burada ayrıca servi ve kandil motifli çini panolar başka benzerlerine rastlanmayan İznik çiniciliğinin en başarılı eserleridir. İçerideki çok sayıda sandu-

ka ve lahitler arasında, mermer işçiliği bakımından dikkate değer örnek vardır. Son yıllarda restore edilmekle beraber, bu değerli sanat eserinin bazı çinilerinin yok edildikleri görülür.

Zal Mahmud Paşa külliyesinin bir unsuru olan türbesinde, mimar Sinan değişik bir plan uygulamıştır. 1580 tarihine doğru, eşi II. Selim'in kızı Şah Sultan ile aynı günde ölen Mahmud Paşa'nın türbesi de dıştan muntazam bir sekizgendir. Ancak içeride mekan dört kolu eşit bir biçimdedir. Bu bakımdan Geç İlkçağın bazı mausoleum'larını andırır. Samatya'da aslında bir geç Roma veya Bizans yapısı iken Bizans çağında apsis ilavesi ile şapele dönüştürülen, Fetih'ten sonra da Sancaktar Hayreddin adına mescide çevrilen küçük yapı ile büyük benzerliği vardır. Haç biçimindeki mekanın kolları aynalı tonozlar ile örtülmüş, binanın bütünü ise çift kabuklu bir kubbe ile kapatılmıştır. Giriş ise dört sütuna dayanan bir saçak ile korunmuştur. Güzel oranları, ustalıklı yerleştirilmiş pencereleri ve bilhassa dış mimarisinin sadeliği ile dikkati çeker. İçindeki üç kabirden biri Zal Mahmud Paşa'nın diğeri eşi Şah Sultan'ın ise de üçüncüsünün kime ait olduğu bilinmez. Herhalde ailenin çok yakınlarından biridir.

Sekizgen planlı ve üstü açık, Çifte - gelinler türbesi denilen mezar binasının eski Anadolu türbe mimarisi geleneğini sürdürdüğü iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna kemerli bir girişi olan alt katın, bir girişin üstündeki sahanlığa yandan bir merdivenle çıkılır, buradan da klasik üslupta profilli bir silme ile çerçevelenen kapıdan üst kata geçilir. Bu sistemi ile Çiftgelinler türbesi Anadolu'nun eski Selçuklu kümbetlerinin mimarilerini hatırlatır. Çok zarif ve ahenkli bir düzenlemesi olan dış cephelede, sekizgenin bir yüzünde giriş diğer yedi yüzünde her biri değişik mermer şebekeli çifter pencere vardır. Ortada ise şahidesiz bir lahit görülmektedir. M. Nermi Haskan'a göre

mahzendeki üç kabirden en eskisi 926 (1519/20) tarihlidir. Burada ayrıca biri 1266 (1849/50) tarihli iki lahit daha vardır. Haskan, türbenin XVI. yüzyılda alt katının yapıldığını ve XIX. yüzyılda üst katın eklendiği görüşünde ise de, bu düşünceye katılmak mümkün değildir. Çünkü türbe bir bütün olarak inşa edilmiştir ve üst kat, geç bir döneme bağlanamayacak derecede klasik üslup unsurlarına sahiptir. 1957 yılında tamir gören bu çok değişik mimarili türbenin Eyüp sultan'daki mezar anıtları arasında özel bir yeri vardır, böylece, buradaki bu türden yapıların mimari çeşitliliğinin güzel bir örneğidir. Kırım Hanları ailesinden kişilere ait olabileceği düşünülür ki, inandırıcı bir tahmindir.

Eyüpsultan mezar anıtları arasında değişik mimarisi ile dikkati çektiği kadar içinde yatan kişinin Osmanlı tarihindeki yeri bakımından önemli olan Feridun Paşa türbesidir. Kitabesine göre türbe 991 (1583) yılında yapılmış olup sahibi de aynı yıl içinde vefat etmiştir. Yazdığı eserler arasında, Münşeât'ı ile Sigetvar seferi en tanınmışlarıdır. Bina Mimar Sinan'ın eseridir. Bu türbenin en alışılmadık özelliği dikdörtgen planlı oluşudur. Giriş geniş cephenin yan tarafında ve iki payeye dayanan bir sundurma ile korunmuştur. Kesme taş yapının içinde mekan, aynen kubbesi altı köşeli bir kemer sisteminde oturan camilerde olduğu gibidir. Böylece köşelerde dört tromp yapılmıştır. Mimar Sinan'ın orta büyüklükteki camilerde oldukça sık kullandığı bu sistemin, türbe yapısının uygulanışının tek örneği Nişancı Feridun Paşa türbesidir. Taş kitlesi sadedir. Sadece köşeler yuvarlatılmıştır. Alt sıra pencereler sivri boşaltma kemerlidir. Üstte ise sadece bir cephede tek pencere vardır. Kubbenin iç yüzeyi ile tromplar ve bunlarındaki üçgen pandantifler kalem işi nakışlar ile bezenmiştir. İçeride biri Feri-

dun Paşa'nın diğeri eşi Ayşe Sultan'ın olduğu tahmin edilen iki kabir vardır. Bunlardan Paşa'ya ait olanının mermer lâhdi, çeşitli çiçekler ile bezenmiştir.

Osmanlı döneminin klasik çağında, XVI. yüzyılda yapılan bir türbe de Mirmiran Mehmed Paşa adınadır. 998'de (1589) bir Yeniçeri ayaklanmasının kurbanı olan Mehmed Paşa'nın bu mezar anıtı da, onikigen bir plana göre kesme taştan yapılmıştır. Girişte altı sütuna dayanan sundurması vardır. Kubbesi basık bir kasnağa oturur. Cepheler silmeler, saçak hattı tomurcuklar ile hareketli görünüm almıştır. Cephelerde iki sıra pencere olmakla beraber, bunlar alternatif olarak kör ve açık pencere şeklinde düzenlenmiştir.

Klasik üslubun son temsilcisi olan Nakkaş Hasan Paşa türbesi, sahibi 1032 Ramazanında (1623) öldüğüne göre bu tarih yakınında yapılmış olmalıdır. Hasan Paşa eserleri günümüze kadar gelmiş olan bir minyatür ustasıdır. Eğri (Eğer) seferine dair eseri resimlemiştir. Kesme taştan olan türbe kare planlı olup, girişi kemerleri sütunları oturan geniş bir saçakla korunmuştur. Böylece Ayasofya'daki Sultan türbelerini andırır. Üstündeki sekizgen yüksek bir kasnağa oturan kubbesi, değişik bir görünüm sağlar. Bu kasnakta pencereler açılmıştır. Kubbe ayrıca yarım yuvarlak köşe payeleri ve mahya frizi ile de daha süslü bir görünüm almıştır. Bu özellikleri ile Hasan Paşa türbesi diğerlerinden farklı yeniliklere sahiptir. Başka yerlerde rastlanmayan bir yenilik de bir dış cephenin ortasına iki pencere arasına yerleştirilen zarif bir çeşmedir. Üstünde bir kubbeciği olan ve kademeli kemerli nişin içinde su içmek için ayna taşlı bir musluğu olan bu çeşmenin üstünde, "Sahibu l-hayrat merhum Nakkaş Hasan Paşa ruhiçun Fatıha" yazılı bir kitabe bulunduğu göre çeşme ile birlikte türbe de Paşanın ölümünden sonra yapılmış olmalıdır.

Eyüpsultan'daki büyük türbelerin sonuncularından olan, Sultan III. Selim'in annesi, Valide Mihrişah Sultan'a

aittir. Büyük bir külliyein parçası olan türbenin yanında aşhane-imaret ile sebül vardır. Etrafında ise geniş bir hazire bulunur. Mihrişah Sultan 1207'de (1792) vefat etmiş, fakat mezar binasının yapımı daha üç yıl sürmüştür. Bu önemli eser, Türk Barok mimarisinin başta gelen örneklerindedir. Ortası kubbeli revaklı geniş bir giriş holünü takip eden esas bina, daireye yakın bir onikigen plana sahiptir. Barok üslubun prensiplerine uygun olarak her cephe dışı kavilidir. Basık kasnak kubbeyi taşır. İki sıra halindeki, barok kemerli pencereler sütunçeler ile ayrılmıştır. Gerek girişteki mermer işlemler, gerek üst sıra pencerelerin alçı motifleri, dışarıdaki çeşitli ayrıntılar ve içeride kubbe içini kaplayan kalem işi nakışlar, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı-Türk sanatına hâkim olan Batı'dan gelen sanat akımının açık örnekleridir. Klasik dönemin çok sayıda eserlerine sahip bulunan Eyüpsultan semtinde, ayrı ve değişik bir üslubun büyük bir eser ile temsil edilmiş olması da ilgi çekicidir. Böylece burada Türk yapı tarihinin çeşitli kademelerinin izleri görülebilir. Tarih içinde Türk sanatını dalgalandıran üslup akımlarının yeni bir aşamasına da yine burada rastlanır.

Eyüpsultan'daki mezar binaları içinde bir tane de Padişah türbesi vardır. Kabrinin "su ve çocuk sesi" duyulan bir yerde olmasını isteyen Sultan V. Mehmed Reşad'ın (1909-1918) daha sağlığında inşa edilen türbesi için Haliç kıyısında ve bir okul binası yakınında yer seçilmiştir. Türk Neo-klasiğinin (veya Türk Milli Mimarisinin) yakın tarihlerde uygulandığı olarak, Mimar Kemalettin Bey (1870-1927) tarafından ölümünden önce Sanayii Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar) öğrencisinin katkılarıyla ölümünden önce inşa edilen türbede, Mimar Sinan döneminin, benzeri yapılarından örnek alınarak bu eser meydana getirilmiştir. Ancak sekizgen planda bir yenilik olarak iki yanındaki cephelerde üstleri yarım kubbeli ve dışarı taşkın iki eksedra bulunmaktadır.

Kornişi ve saçak çizgisindeki tomurcuk dizisi ile Sinan'ın Hüsrev Paşa türbesini andırmakla beraber, klasik motiflerin bir arada ve çok olarak kullanılması yapıya aşırı kalabalık bir görünüm vermiştir. İçeride ise, yine XVI. yüzyılda yapılmış İznik çinilerinin desenlerinin taklidi olarak Kütahya'da yapılmış çiniler duvar kaplamasında kullanılmıştır. Yıldız Demiriz'in tesbitine göre, bazı çini kompozisyonları, Üsküdar'daki Eski Valide Camii'ndekilerin benzeridir.

Buradaki abidevî türbelerin dışında çok sayıda daha mütevazi olanları vardır. Kubbeli, küçük türbelerden ikisi de Debbaghane tekkesi yakınında bulunmaktadır. Bunlardan Hubbî veya Hubbâ Hatun sekizgen planlı olup çok ufak ve sadedir. Akşemseddin'in torunu Şemsi Efendi'nin zevcesi olan Hubbî Hatun 998'de (1589/90) vefat ettiğine göre mezar anıtı da bu tarih etrafında inşa edilmiş olmalıdır. Her cephesinde birer tane olan alt sıradaki pencerelerin boşaltma kemerleri içlerindeki alınlıklar altıgen ve üçgen biçimlerde kesilerek geometrik bir düzene göre yerleştirilen iki renkte taşlardan oluşan bir süsleme vardır. Aynı yerdeki ikinci türbe Türk edebiyatının ünlü kadın şairlerinden Zübeyde Fıtnat Hanım'a (doğ. ? -1781) ait olduğu iddia edilir ise de, aksini ileri sürenler de vardır. Şeyhülislâm ailesine mensup olan Fıtnat Hanım'ın, bu makamda bulunanların genellikle yarattıkları Eyüpsultan'da toprağa verilmesi inandırıcı gözükmeyle beraber, diğer hipotez de daha da inandırıcıdır. Buna göre türbe, Hubbî Hatunun damadı 998 Recebinde (1590) vefat eden Mehmet Vusulî Efendi'nindir. Bu görüşü destekleyen önemli bir husus da, her iki türbenin komşusu olan Debbaghane tekkesinin, Fındıklı'da Mimar Sinan'ın eseri Molla Çelebi Camiini de yaptıran Vusulî hayratı olmasıdır. Kesme taştan inşa edilmiş bu altıgen planlı türbe kasnaksız basık bir kubbe ile örtülüdür. Her cephe'deki dikdörtgen biçimli pencerelerin üstlerinde binanın çok ufak ve

mütevazi ölçülerde oluşan dolayı, normal pencerelere yer olmadığından yuvarlak pencerelerden oluşan ikinci bir dizi vardır. Bakımsız bir durumda yakın tarihlerde onararak kurtarılmıştır. Buradaki sekizgen planlı türbelerin bir örneği olan Şekerpare Kadın türbesi ise, XVII. yüzyılda yaptırılmıştır. Sultan İbrahim'in (1640-1648) gözdelelerinden olan bu kadın türbeyi kendisi için yaptırmış fakat Padişah'ın gazabına uğrayarak Osmanlı Devleti'nin Mısır-Habışistan sınırındaki son kalesi olan İbrim'e sürgün edilince, sahipsiz kalan türbe devletçe hemen satılığa çıkarılmış ve Abdurrahman ile Hasan Ağa adlarındaki iki Sarayağası 1058'de (1648) satın almışlardır. Dolayısıyla burası onların adları ile tanınır. 1957 yılında restore edilerek marangoz atölyesi olmaksızın kurtarılan bu yapı da klasik dönem Türk Eyüp türbeleri, Türk mezar mimarisi bakımından çeşitlilikleri ile dikkate değer bir topluluk teşkil ederler. Burada XIX. yüzyıl içinde, klasik Türk sanat geleneğine bütünüyle uzak olan türbeler de inşa edilmiştir. Batı sanatlarından alınan "karma" (eklektik) üslubu ile yapılan türbeler de Eyüpsultan'ın çok zengin olan Türk mezar anıtları listesine katılmıştır. Bunlardan başlıca örnekler olarak Hüsrev Paşa, dile Sultan ve eşi Mehmet Ali Paşa, Hasan Hüsnü Paşa, Halil Rifat Paşa, Uryanîzâde, Canan Hanım türbeleri gösterilebilir.

Türk hayrat yapıları arasında bütün Osmanlı sınırları içinde hemen hemen yalnız İstanbul'da rastlanan sebilhaneler veya daha yaygın olarak söylendiği gibi sebillerin en güzel ve çeşitli örnekleri İstanbul'da olduğu gibi Eyüp Sementi de bunlardan çoğu ile bezenmiştir. Osmanlı Devleti başkenti dışında ancak birkaç büyük şehirde tek tük eser ile temsil edilen sebiller, Eyüp'te "ölülerin ruhlarına Fatiha" gönderebille duygusuyla oldukça çok sayıdadır. Bunlardan bir kısmı "Mirasyedi hoyratlığı" ile cömertçe yıktırılmış" bazı eserler nasılsa

kurtulabilmiştir. Sokollu Mehmed Paşa tarafından 975'de (1567/68) inşa ettirilen medresenin bir parçası olarak, türbeye bitişik olan sebilden bir iz kalmamıştır. Eski bir fotoğraftan anlaşıldığı kadarı ile bu, üstü geniş bir saçakla örtülü üstleri düz lentolu, üç pencereleli bir sebildi. Manzum kitabesi 975 tarihini veriyor ve şair Nihâdî tarafından yazılmıştı. Bu sebil'in son derece de güzel şebekeleri vardı. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında bunlardan ortadaki ayna taşı ile kısmen kapatılarak burası musluklu bir çeşmeye dönüştürülmüş, üstüne de bir kitabe konulmuştu. Eyüp'te kronoloji bakımından ilk ve genel olarakta İstanbul'un en eski sebillerinden olan bu eserin hangi gerekçe ile ne zaman yıktırıldığı öğrenilememiştir.

Eyüp ilçesi sınırları içinde olmakla beraber, merkeze hayli uzakta, Topkapı surları dışında bulunan Takkeci İbrahim Ağa avlu duvarında Türk sebil mimarisinin ilk örnekleri tipinde iki sebilhane bulunmaktadır. Her ikisi de pencere biçiminde, demir lokma parmaklıklıklı bu sebillerden birincisinin iki cephesinde de manzum iki kitabe vardır. Bunlardan birinde yapım tarihi 986 (1578) olarak verilmiştir ki camiin yapımından on dört yıl öncesini gösterir, ikinci sebil küfeki taşından bir kaide üstünde mermer söveli ve yine demir lokma parmaklıklıklı büyük bir pencereden ibarettir. Evvelce üstü geniş saçaklı ahşap bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılan türbenin, penceresi yanında yine mermere işlenmiş uzun manzum kitabenin tarihi ise 1002(1593/94).

Bu sebiller, Edirne'de 996 (1588)'de Mustafa Çelebi ruhu için yapılan, ve yine Topkapısı dışında XVI. yüzyıla ait olan, 1956'a yıktırılan Sakine Hatun sebillerinin benzeridir. Türk sanatı bakımından çok az benzeri eser olan Takkeci Camii'nin, sebil mimarisinin bu "arkaik" tipteki sebilleri ile çevre yolu yapılırken çevresinden kopmuş halde yalnız başına bir tümseğin üzerinde bırakılması, sanat eserlerine karşı

kayıtsız bir anlayışın hazin bir abidesidir. Böyle dikdörtgen bir pencere biçimindeki sebillerin geç döneme ait bir örneği de 1159 (1746) yılında, Darülsâade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından küçük türbesinin bitişiğinde bulunur. Bu çok sade ve demir parmaklıklıklı, eski bir mimari geleneği sürdüren sebil Eyüp Sultan Camii avlusundadır.

Gösterişli mimarili ve bezemeli sebillerin buradaki temsilcisi Büyük Camiin avlusunda, Eyüp Sultan türbesi önünde, Sultan I. Ahmed'in 1022 (1613) yılında yaptırdığı sebildir. Uzun manzum kitabesinde, sebilhane Sultan Ahmed'in hayır eseri olduğu bildirilmekte ise de içinde Kızlarağası ve Şeyhülharem olan Mustafa Ağanın 1033 (1623/24) tarihli mezarı da bulunmaktadır. Sebilin içini aynı zamanda türbe yapma geleneği arada başka benzeri eserlerde de tekrarlanmıştır. Çiniler ile kaplı duvarın önünde, hacet penceresinin sırasında yer alan bu üç pencereleli sebil, Osmanlı dönemi klasik Türk sanatının özelliklerine sahiptir. Mermer kaidenin üstünde mukarnaslı başlıklı sütunlar pencereleri ayırır. Sivri boşaltma kemerlerinin içlerindeki alınlıklar, bu dönemde rastlandığı gibi mermer şebekelidir. Pencerelerin üst sövesi ile kemer arasında ise kitabe yer alır. Çift renkli mermerden kemerlerin üstünde mukarnaslı bir friz uzanır. Dışarı fazla taşkın olmayan kurşun kaplı bir çatı ve saçak üstünü örter. Klasik dönem üslubunun sadelik içinde zarif olan üslubunu yansıtan bu sebilde şebekeler desen bakımından o dönemin inceliğine sahip değildir.

Ayvansaray dışında, kara tarafı ile Haliç surlarının birleştiği yerde, yolun kenarında ve Muhammedu 1-Ensârî türbesi yanında, Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) kızı Hatice Sultanın 1123 (1711) yakınındaki Yavedûd Camii'ni ihya ettirenken, sura bitişik bir sıbyan mektebi ile birlikte yaptırdığı sebil, maalesef 1985 yılına doğru yıktırılmıştır. Bu güzel küçük eser, yeni başlamak-

ta olan Lâle devri üslubunun zengin süslenmesine sahipti. Ayrıca on iki beyitlik uzun manzum bir kitabe bu bezemeyi tamamlıyordu. Genellikle sebilhaneler ile sıbyan mektepleri kompozisyonunun değişik bir örneği olması bakımından da Türk sanatından da özel bir yeri olması gereken bu eserin ihyası için yaptığımız yazılı başvuru cevapsız kalmış, yanındaki çeşme yeniden yapılmıştır.

Batıdan gelerek Türk sanatına sızan Barok üslubunun en ihtişamlı örneklerinden biri, Haliç kıyısında Bostan iskelesi başında Sultan III. Selim'in (1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan'ın 1209'da (1794/95) yaptırdığı büyük aşhane-imaretin cephesini süsleyen büyük ve gösterişli sebildir. İki üç basamak merdiven ile erişilen kaide kısmı üstünde, ince sütunlar ile ayrılmış beş pencere Kıvrak barok hatlara sahip bu pencerelerin kemerleri üstünde iki silme ile sınırlanmış, yüzeyleri kabartma süslemeli bir friz dolaşır. Bunun da yukarısında daha geniş ve yine barok süslemenin hâkim olduğu beş çerçeve içine dörtlük halindeki uzun manzum kitabe işlenmiştir. Pencerelerin içlerine, yine barok bir motife göre dökümleri yapılmış bronz şebekeler yerleştirilmiştir. Dışa yarım daire şeklinde çıkıntı yapan sebilin iki yanlarda sınırını birer sütun belli eder. Bundan sonra imaretin mermer hazire duvarı ile arasında ayna taşları barok kabartma motifler ile kaplanmış bir çift çeşme yer almıştır. Sebil ve çeşmeler kurşun örtülü geniş bir saçağın korumasına alınmıştır. Türk barok sanatının bu en âbidevî eseri, Eyüp semtini tasvir eden bütün her türden eski resim ve fotoğraflarda yer almıştır. Türk barok sanatı bilhassa sebillerde çok başarılı eserler vermiş olmakla beraber bunların içinde Mihrişah Valde Sultan'ın adına olanı en güzellerinden biri olarak başta gelir.

III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın sebilinin daha ufak ölçüde bir benzeri de kızkardeşi Şahsultan için Defterdar caddesi üzerinde, 1215'te

(1800/01) yaptırılmıştır. Türbesinin yanında olan bu sebil, Türk sanatındaki eski geleneğe uygun olarak bir sıbyan mektebi ile birlikte ve onun önünde inşa edilmiştir. Barok prensiplerine uygun olarak yuvarlak bir planda olan sebilin, bütünüyle barok süslemeler ile kaplı cephesinde çok güzel barok motifli bronz şebekeli sadece üç penceresi vardır. Yine saçağın altındaki geniş kuşakta uzun on iki beyitlik kitabe yer almıştır. Annesininkine nazaran daha ufak ve daha az gösterişli olan Şahsultan sebili öncekinde olduğu gibi iki yandan, nazirenin pencereleli mermer duvarı ile birleşir. Fakat burada bu duvar çok kısadır ve aralarda çeşmeler yoktur.

Yaptıranların, su içtikçe yaşayanlardan bir Fatiha bekledikleri sebilhaneler, Eyüpsultan semtinde oldukça çok sayıda olup, bunlar üslup bakımından, Türk sanatının değişik akımlarına işaret ederler. Aralarında bazılarının yıkılıp yok edilmeleri burası için büyük kayıptır. Yukarda adları verilenler dışında, Gazanfer Ağa, Şekerpare Kadın, Lala Hüseyin Paşa, Şeyh Abdullah, Fethi Çelebi sebilleri yok edilen eserler olarak anılabilir.

Her eski Türk yerleşim yerinde varlığını gösteren en küçük hayır yapılarından olan çeşmeler, Eyüp Sultan semtinde bol sayıda yapılmıştır. Hatta denilebilir ki bunların sayıları İstanbul'un başka semtlerine nisbette çok daha zengindir. Bu küçük eserlerde Türk çeşme mimarisinin geçirdiği bütün sanat akımlarının örneklerini bulmak mümkündür. Başka eserlere nisbetle çeşmelerde tahrifatın daha çok olduğuna da işaret etmek gereklidir. M. Nermi, burada merkezde ve ilçe sınırları içinde çevrede yüzü aşkın çeşmenin adlarını verir. Biz burada sadece belirli bir üslubun temsilcisi olan birkaç tanesi üzerinde duracağız.

Çeşmeler arasında yalnız, Eğrikapı karşısında surlar dışında ve yeni açılan çevre yolu kenarında kalan Savaklar çeşmesinin özel bir durumu vardır. Kare planlı kesme taştan bir cephesine bi-

tişik olan bu çeşme aslında şehre su getiren ana yolun çeşitli kanallarına, dağıtım yeri olan makseme bitişiktir. Su dağıtım yeri olan diğer bir bina da Beyoğlu yakasında Taksim semtinde bulunmaktadır. Piramid biçimindeki, taş kaplı damının ortasında bir hava feneri olan bu kare kitlenin içinde, Kırkçeşme su dağıtım isteminin lülelerine göre bölünmesini (maksem=taksim) sağlayan teşkilat yer alır. İçeride 1. Abdülhamid'in 1201 (1786/87) tarihli mensur, ve yine aynı tarihli manzum iki kitabesinden başka, III. Selim'in 1203 (1788/89) ile II. Mahmud'un 1235 (1719/20) tarihli manzum kitabeleri bulunmaktadır. Bunlardan başka su nâzın Hâmid Ağa'nın yine manzum 1239 (1823/24) tarihli kitabesi de yer almıştır. Eyüp sınırları içinde bulunan Eğrikapı maksemi veya savağı, Türklerin suya verdikleri değer ve önemin başta gelen ve nâdir eserlerindedir.

Sivri bir kemer içinde açılan bir musluk ile önünde bir yalaktan ibaret klasik çeşmelerden kitabesiz fakat XVI.-XVII. yüzyıllar üslubunu gösteren bir çeşme defterdar Camii yakınında Alaca çeşmedir.

Klasik dönem mimarisinin sâde görünümlü çeşmelerinden biri olan Dilsiz Süleyman Ağa çeşmesi 995'de (1589) inşa edilmiştir. Az rastlanan bir özelliği kemerinin dilimli biçimde işlenmiş olmasıdır. Bu olaylardan beğenilmiş bir süs unsuru olarak, Defterdar Mahmud Efendi türbesinde ve İstanbul'un birkaç çeşmesinde de tekrarlanmıştır. (Karagümrük'te Ali Paşa çeşmesi, Kabataş'ta Sadeddin Efendi çeşmesi [şimdi yok]). Eyüp teki sivri kemerli klasik çeşmelerin en eskilerinden kitabesiz, fakat XVI. yüzyıla ait Süleyman Subaşı, yine aynı dönemin Zal Mahmud Paşa, 977 (1569) tarihli Sokullu Mehmed Paşa, 966 (1558/59) tarihli Semiz Ali Paşa, Ramî kışlası yolunda 1027'de (1617/18) yapılmış namazgâhlı Öküz Mehmed Paşa, 1147-1148 (1734/36) inşa edilmiş Kırımî Mahmud Efendi çeşmeleri sayılabilir. Bunlardan Ali Paşa

çeşmesi iki sokağa yüzleri olan bir çatal çeşme oluşu ve saçağında bir dizi taş tomurcuğun sıralanması, Kırımî Mehmed Efendi çeşmesi ise, sağdaki payesinin ortasında, insan boyu yüksekliğinde çok zarif bir su içme musluğu olması bakımından daha özelliklidir. Edirne kapısı karşısında mezarlık içindeki 1148 (1735/36) iki taraflı, Lâlî Mustafa Efendi çeşmesinin de, benzerlerinden farklı kılan, bitişğine eklenmiş, İstanbul'un en küçük minareli bir mescidin varlığıdır. Ahmed Ağa çeşmesi aynı tipten olmakla beraber cephe kaplaması ile kitabesi çinilerden yapılmıştır. Bu bakımdan aynı türden eserler arasında böyle bir bezemeye sahip olan tek örnektir. M. Nermi Haskan bu değişik küçük eserin başka bir yere naklini tekelif ederken Koca Yusuf Efendi'nin oğlu, 1138'de (1725/26) vefat eden Ahmed Efendi'nin hayratı olabileceğini bir tahmin olarak ileri sürer. Bu eşsiz eserin ne yazık ki çinilerinin çoğu sökülerek perişan edilmiştir, ihyası ve Eyüp'e kazandırılması gerekli bir eserdir.

İstanbul'un çeşitli yerlerinde fakat bilhassa Galata yakasında XVIII. yüzyıl ilk yarısında çok sayıda çeşmeler yapılmış bu arada Eyüp semti de bu hayır tesisleri ile bol sayıda benzemiştir. Bu yüzyılın ortalarından itibaren Türk sanatı içinde etkisi artarak, az sürede tam hâkim olan Batı'dan gelen barok üslup çeşmelerde de gerek biçimlerde, gerek süslemelerde kendisini göstermiştir. Barok üslubundaki çeşmelerden biri 1223'de (1808) Alemdar Mustafa Paşa tarafından ihya edilmek suretiyle yeniden yapılmıştır. III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa'nın Kalenderhane yanında 1210'da (1795/96) yaptırdığı çeşme fazla gösterişli değildir. Bütün bezeme ayna taşından ibarettir. Fakat bu batılı üslubun en muhteşem örneği, Mihrişah Valide Sultan imaretinin sebilinin iki yanında bulunmaktadır. Yavedûd (Sultan) Camii'ne komşu ve Hasköy köprüsü ayağı altında olan 1273 (1856/57)

tarihli Valide Pertevniyâl Sultan çeşmesinde ise, yine Batı'dan Türk sanatına sızmış olan ernpire (Ampir) üslubun elamanları görülür.

Eyüp sultan semtinde yaşamış olan veya orada gömülmek isteyenlerin mezarları hakkında en etraflı bilgi M. Nermi Haskan'ın kitabında bulunur, bunların arasında sahibinin tarih içindeki kişiliği gibi biçimi bakımından da dikkat çekerler ve sanat değerine sahip olanlar hiçte az değildir. Bunlar arasında Pierre Loti kahvesine çıkan yokuşun kenarında evvelce görülen, yavrusu ile birlikte ölen genç annenin kabri belki en ilgi çekicilerdendir. Annenin şahidesi yanında minimini bir şahide de bebek için dikilmiştir.

Birçok yerlerdeki tarihi mezarlıklar (Tokmaktepe gibi) yok edilmiş, bölgenin karakteristik görünümü de ortadan kalkmıştır.

Buralarda nice tarihi mezar bulunuyor olmalıydı. Hatta kaba yontulmuş iri bir taş kitlesinden ibaret kitablesiz mezarların esrarı çözülemeden kalmıştır. Birkaç benzeri Karacaahmet'te Duvardibi kabristanında da görülen bu mezarların cellâtlara ait olduğu halk arasında söylenirdi. Kısacası bu gün kurtarılması ve tarihî hüviyetini yeniden alması için çaba harcanan Eyüp, birçok özelliğini kaybetmiş olduğu da bir gerçektir.

Bu semtin içindeki evlerin ve konakların bazıları eski resimlerde görülmekte birkaçının da sahiplerinin adları bilinmektedir. Herhalde bir vakitler içinde muhteşem ve Haliç'e hâkim manzarası olan bir yerde olan İdris köşkü ve bahçesinden bir iz kalmamıştır. Bir vakitler Haliç kıyısında sıralanan yalı ve sahilsarayların adları da, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren yazıları çeşitli nüshaları günümüze gelebilen "Boştancıbaşı Defterleri"nde bulunabilen Padişah saltanat kayıdı ile Haliç ve Boğaz içinde dolaşırken, idare eden Boştancıbaşı, kıyıda görülen binalar sorulduğunda cevaplayabilmesi için bu defterler hazırlanmıştı. Eyüp kıyıların-

daki yalı ve sahilsaraylar III. Selim döneminde İstanbul'da bulunan A.J. Melting'in (1763-1831) çizerek Paris'ta yayınladığı büyük eserde yaşamaktadır. Bunlar arasında bilhassa Hatice Sultan sahil sarayı mükemmel surette görülür. Yine buradaki Esmâ Sultan sarayının sadece divanhanesinin içini gösteren bir gravür İngiliz Th. Allom (1804-1872) tarafından çizilerek R. Walsh'un 1838'de basılan İstanbul hak-kındaki kitabında yayınlanmıştır (M. Nermi Haskan bu gravürün Hatice sultan divanhanesini tasvir ettiği görüşündedir). Fransız ressam E. N. Flandin'in (1803-1874) İstanbul resimleri albümünde de Defterdar Camii önünde su kıyısında Esmâ Sultan sarayı olduğu tahmin edilen iki katlı zarif bir yalının gravürü bulunmaktadır. Sahilsaraylar arasında Devlet (mirî) mülkiyetinde olanlar, sahipleri değiştiğçe adları da değiştiğinden, bazı karışıklıklar doğduğuna da dikkat çekilmesi yerinde olur.

Eyüp ve çevresinde Türk ev mimarisinin çeşitli örnekleri bulunuyordu. Hatta daha yüzyılın başlarına ait fotoğraflarda, Ayvansaray dışında, sur duvarlarına yaslanmış oldukça gösterişli ahşap evlerin buldukları görülür. Doğrudan doğruya semtin içinde de büyük konaklar bulunuyordu. Bildiğimiz kadarı ile yerleşme yerinin içindeki konut mimarisi şimdiye kadar incelenmiş değildir. Bunlardan bir kısmı son yıllarda onarılmış olmakla beraber kurtarılmayı bekleyen daha bir çoğu vardır. Çağımızın çirkinlik ürünü heybetli beton kitlelerinin bunları sarması ve ezmesi önlenmelidir, bu yolda gösterilen çabalar da desteklenmelidir.

IV EYÜP SULTAN SEMTİNİN BUÇÜNÜ VE YAŞATILMASI

Yabancıların "kutsal şehir" olarak adlandırdıkları Eyüpsultan, İstanbul'un dışında, suları henüz tertemiz olan Haliç'in kıyısında yeşil servilerin gölgelediği büyük mezarlığı ile âdeta apayrı bir şehir olarak doğmuş ve gelişmişti.

Sessiz ve sadece yayaların dolaştığı dar sokaklarını ağaçlar yeşillendiriyor, bahçe sarkan mavi salkımlar süslüyordu.

Padişahların kılıç alayları, türbeyi ziyaretleri bu semte ayrı bir renk ve haşmet sağlıyordu. Şehrin kara tarafı surların, kıyıda Alibey köyü yönünde yalılar ve sahil saraylar gösterişli ve alımlı mimarileri ile semtin güzelliğine büyük katkıda bulunuyordu. Bunların gerisinde, ağaçların arasında başta Eyüp Sultan Camii olmak üzere diğer irili ufaklı cami ve mescidlerin minareleri ve yamaçlarda yukarılara doğru tırmanan mezartaşları bu "kutsal şehrin" dış görünümünü tamamlıyordu. Eyüp sultan semtinin insanları, aşı boyalı yalı ve sahil sarayların teşkil ettiği kıyı dizisi ile, mezarlıkların yeşilliği arasında, Eyüp Sultan Camii ile diğer mabetlerin etrafındaki mahallelerdeki evlerinde yaşıyorlardı. Bu ahşap konutların aralarında mütevazı küçük evler olduğu gibi, oldukça büyükçe evler hatta konaklar da vardı. Eski yılların normal sayılan fakat bugün artık "romantik" bir tasvir den ibaret kalan bu görünüm, XIX. yüzyılın herşeyi silip süpüren, "sanayileşme" sevdası ile yok olup gitti. Belki yalnız bir iki büyük sanayi tesisi kurulsaydı, diğer değerlere saygılı olmak şartıyla belki bunlar fazla zarar vermeyebilirdi. Ancak ne var ki, XX. yüzyılın içlerinde Haliç kıyıları "küçük sanayi" denilen, genellikle derme çatma atölyelerden, sundurmalardan ibaret iş yerleri tarafından işgal edilirken, Eyüp Sultan semti kıyısı da bundan nasibini aldı. Önceleri sadece Alibey köyü civarında fazla bir zarar vermeyen hatta Haliç'i dolduran çamurun bir kısmını kullanarak temizlenmesine katkıda bulunan tuğla harmanları varken, sonraları buraya gitgide tesisler, hurdalıklar, saç gemilerin sökülme yerleri gelmiş, bunlar döküntülerini de yol olan yalı ve sahil sarayların yerlerinde biriktirmiştir. Artık bakımı yapılmayan ve şehircilik uzmanı Fransız Henri Prost'un hazırladığı nâzım planında sanayi tesislerine açılması

önerilen Kağıtha-ne akarsuyunun taşıdığı döküntü ve pislik, Halic'in bütünü ile birlikte Eyüp sultan kıyısının da ölümüne yol açmıştır. Nihayet 1950'li yıllardan itibaren, hiçbir güzelliğe, tarihi esere saygı göstermeden yayılan gecekondular ile plansız yapılaşma, İstanbul'un daha nice yerleri gibi buranın da görünümünün tabii güzellik ve tarihi dokusunun, mezarlıkları gibi özelliklerinin de tahribini sağlamıştır. Ancak son yıllarda Eyüp sultan semtini kurtarmak gayesiyle yapılan çalışmalar sonunda bu tahripler bir dereceye kadar önlenmiş, eski güzellikler bütünüyle geri gelmese bile, bazı önemli yerler çirkinlikler ve tecavüzlerden arındırılmıştır. Karlı bir kış günü, "korunması gerekli bir eski eser" olup olmadığını yerinde incelemek üzere harap bir çuval fabrikasını görmeğe geldiğimi hatırlıyorum. Bu "fabrika", Mehmed Ali Paşa ve Adile Sultan türbesinin bitişiğinde ve tarihi mezarlık arazisinin üstüne oturtulmuştu! Bu mezbele yapı önerim üzerine çok şükür yıkılarak kaldırıldı. Fakat bilmiyorum Adile Sultan'ın o günlerde hazin bir bakımsızlık içinde olan türbesi, pejmürdelikten kurtarıldı mı?

Eyüp sultan semtinde 1985'lerden itibaren bazı olumlu işler başarıldı. Bunların burada hepsini açıklamak mümkün değildir. Fakat birkaç tanesine işaret edilebilir. Bahariye Mevlevihanesi arsası üzerindeki fabrika ve atölyeler bütünüyle ayıklanarak, burası temizlendiği gibi, Ayvansaray'dan itibaren kıyıda da temizlik yapılmış ve eski Feshane fabrikası koruma altına alınmıştır. Ancak ne var ki, şimdi bu tarihî bina zaman zaman Haliç'in taşkın suyunun işgaline uğramaktadır. Bunun sebebi araştırılmalı ve önlenmesi çareleri bulunmalıdır. Garip olan husus şudur ki yapıldığından itibaren yüzyılı aşkın süre içinde böyle bir sorunu olmayan yapının şimdi bu duruma girmesi nedendir?

Bu semte aykırı düşen, fabrika, atol-

ye, gemi söküm hurdalığı gibi tesislerin ayıklanması ile tarihî karakter ve dokunun yaşatılmasına gayret edilmektedir. Bunda da başarıya ulaşabilmek için bazı hususlara önem verilerek, ayrıntılara dikkat edilmesi gereklidir.

Korunmaları gerekli eserlerin başında vakıf binaları gelmektedir. Şimdi ana cadde kenarında bulunan ve pek uzun yıllardan beri yıkık minaresi ve dört duvardan ibaret harabe halinde duran vakfiye kaydına göre 952 (1525/26) tarihinde Zehra Hatun adında bir kadının inşa ettirdiği, Demirciler veya Çeribaşı Mescidi denilen küçük ibadet yeri, perişan durumundan kurtarılmıştır. Şehrin kara tarafı surları dışında, Eğrikapı karşısında olan Hacı Husrev veya Yeni Mahalle Mescidi ile Haliç üzerinde Hasköy köprüsünün yapımı ile çevresindeki mahalleyi kaybettikten başka, evvelce yüksekte iken, toprak tesviyesi sonunda, büyük bir su terazisi ve bir de çeşme ile bir yanardağ krateri gibi geniş çaplı derin bir çukurun dibinde kalmıştı. Nasıl bir koruyuculuk ilkesinin ürünü olduğu bilinmeyen bir uygulama ile bu çukurun dibinde kalmıştı. Nasıl bir koruyuculuk ilkesinin ürünü olduğu bilinmeyen bir uygulama ile bu çukurun etrafı hayli masrafla yapılan bir duvarla çevrilmişti. Bir gazetenin ters çıkışına rağmen, bu tarihî eser bulunduğu derin çukurun dibinden alınarak biraz daha aşağıdaki yüksek araziden yeniden kurularak kurtarılmıştır. Fakat hemen yanında olan ve birlikte taşınan klasik kemerli çeşmenin başarılı bir biçimde ihya edildiği söylenemez. Yukarıdaki bölümde mimari bakımdan değeri belirtilen, Edirnekapısı dışında, 1753 yılında bir tekke ile birlikte yaptırılan Mustafa Paşa Camii de yarı yarıya yıkılarak gecekondularla işgaline uğramışken ayıklanmış, temizlenmiş etrafındaki, içlerinde Şeyhülislam Arif Efendi'nin de kabrinin bulunduğu çok kalabalık hazire düzene sokulmuş, Cami ihya edilmiş, avlusundaki tekke hücrelerinin de ihyasına başlanmıştır. Ancak burada, minare yenilenirken,

basamakların dıştan başları görülen ve araları tuğla dolgu tekniğe uyulmamıştır. Etraftaki küçük evlerin duvarı dibinde kalan birkaç kabir de içine alacak bir avlu duvarı ile bütün külliyeinin korumasının içine alınması da gereklidir.

Eyüp Sultan semtinin içinde, Baba Haydar mahallesinde olan, Sultan III. Murad'ın (1574-1595) gözdelelerinden Nâzıperver Hatun'un vakfettiği mescit ise, önceki iki eser kadar talihli olmamış, Mermi Haskan'ın yazdığına göre (Dede Mescidi adı altında) 1940'larda Vakıflarca yıktırılmıştır. Taş ve tuğla dizileri halinde yapılan minaresinin kürsü kısmı ile L biçiminde onu saran bir apartmanın iki duvarı arasına sıkışmış halde kalmıştır. Bazı mabetlerin ise belki iyi niyetle olmakla beraber onları çirkinleştiren müdahalelere uğradıkları da görülür. Yukarıda bahsi geçen, çok değişik minaresi bakımından dikkate değer bir eser olan XVI. yüzyılda Mimar Sinan yapısı, Semiz ve Cedit Ali mescidinin, pek eski olmamakla beraber, klasik üsluptaki kalem işi duvar nakışlarının kalebodur fayanslar ile kaplanarak örtülmek istendiği öğrenilmiştir! Bu çirkin uygulamanın gerçekleşmemesi temenni edilir. Adını hatırlamadığım bir mescidin ise şu günlerde giriş cephesinin yeni tuğlalar ile kaplanıp, üstüne ondülin döşeli geniş bir çatı yapılarak güya genişletildiği öğrenilmiştir. Tarihî bir eserin mimar"i özelliğini mahv eden, sorumsuzca yapılan bu müdahale herhalde önlenmesi gerektir. İstanbul'da başka bir eşi bulunmayan Silâhî Mehmed Bey mescidi de kapalı durumda kalmaktan kurtarılmalıdır. Buradaki eserlerin en eskilerinden olan Eyüp Sultan külliyesi hamamı da çok yıl önce restorasyonu yapılması için projelendirilmişken, nedense bir girişimde bulunulmamış ve kendi haline bırakılmıştır. İçinde zaten pek az kalan çinilerin de çalındığına dair bazı söylentiler duyulmuştur.

Buradaki tarihi eserlerin dikkatle korunması gerektiği açıkça görülüyor. Eyüp Sultan türbesinin tunç hacet penceresi şebekesinin madalyonlar

içinde olan "mühr-ü Süleyman adı verilen, İslâm ve Türk sanatının kılıçlardan, çinilere, ahşap işlerden Padişah kaftanlarına kadar her çeşit eserinde rastlanan altı uçlu yıldızları, "Yahudi alameti" (I) sayılarak kesilip çıkarılması ve bununla hiç kimsenin ilgilenmeyişi, burada yapılan tahriplerin en belirli örneğidir. Böyle tahripler mimarîde de görülür. Ayvansaray'daki surlara bitişik olarak, bu çevrede muhteşem bir sahil sarayı olan Hatice Sultan'ın Yavedûd Camii'ni yeniden yaptırırken, surlara bitişik olarak, 1123 (1711) tarihinde Muhammed el-Ensârî türbesini restore ettirmiş, ve yanında kesme taş ve tuğla dizileri halinde fevkanî bir sıbyan mektebi ile üç şebekeli bir sebil ile bir de çeşme inşa ettirmişti. Buralarda ayıklamalar ve cadde düzenlemesi yapılırken 1986-1987 yıllarında sebil ve çeşme yıktırılmış, sonra çeşme sura bitişik olarak yeniden yapılırken, sebil ihmal edilerek parçaları yok olmuştur. Bu hususta İstanbul Büyükşehir Belediye başkanlığına şahsen yaptığım başvurudan bir sonuç alınamamıştır. Halbuki Osmanlı dönemi Türk sanatında sıbyan mektebi sebil, çeşmeden oluşan küçük külliye geleneğinin değişik biçimde son örneklerinden olan bu eserin bütünüyle ihya edilmesi gerekirdi.

Haliç üzerinde Hasköy köprüsünün yapımı ve 1995'lerde genişletilerek ucunda yolların düzenlenmesi ile şehrin tarihî su şebekesinin önemli merkezi olan savakın da çevresinden kopmuş olarak kalmasına sebep olmuştur. Bunun da korunması gereklidir. Köprü'nün Ayvansaray tarafındaki ayağı dibinde kalan, evvelce de bir defa yeri değiştirilen 1273 (1856-57) tarihli, Valide Per-tevni-yâl Sultan çeşmesi perişan bir çukurun içinde kalmıştır. Türk sanatının son döneminin eklektik (karma) üslubunun güzel bir örneği olan bu mermer çeşmenin, aynı çevrede bir meydanı veya caddeyi süsleyecek şekilde taşınması uygun olacağı görüşündeyiz.

Özenle kurtarılması gereken Eyüp Sultan çeşmelerinden biri, hiçbir yerde başka bir benzeri olmayan, Nişancı'da

Çinili çeşmedir. Adından da anlaşıldığı gibi dış yüzü evvelce çini kaplanmış olan bu eser ne yazık ki çinilerinin çalınması uğruna acımasızca tahribe uğramıştır. Kurtarılması gereken ikinci çeşme, semtin hayli uzağında, surların dışında, Edirnekapısı dışından Vatan caddesine inen yolun kenarındadır. Böylece İlçenin merkezden uzak, güney sınırında bulunmaktadır. Karayollarının her türlü eski esere sorumsuzca davranışının bir örneği olarak kitabenin hizasına kadar toprağa gömülmüştür. İlgili bir makâmın bu önemli ve güzel tarihî eseri bulunduğu çukurun içinden çıkararak, eksik kısımlarını tamamlatıp ciddi biçimde restore etmesi gereklidir.

Eskiden varlıkları bilinen yalı ve sahil saraylardan artık hiçbir iz bulunmakla beraber, yerleşim yerinde genellikle ahşaptan pek çok ev ve konak vardır. Son yıllarda bunlardan bazıları restore edilerek yaşatılmıştır. Bir çoğu da ilgi ve yardım beklemektedir. Şüphesiz bu da bir fon'un varlığını gerektirir. Ne olursa olsun, burada büyük beton kitlelerini yapımına izin verilmemeli, yapılacak konutların, Eyüp Sultan'daki ev mimarisine uygun cephelere sahip biçimde projelendirilmelidir. Eski yapılar da restore edilirken orijinal mimarî, orantı ve eğer varsa ayrıntı ve süslemeleri ihmal edilmemelidir. Merkezdeki çarşı içinden yukarı uzanan caddenin kenarında olan büyük bir konak son yıllarda dış cepheleri tahta kaplamalı olarak restore edilmiş, fakat arka bahçesinde bulunan tuğladan küçük özel hamamı olduğu gibi bırakılarak bir çöplük durumuna girmişti. Halbuki özel konak hamamlarının sayıları o kadar az kalmıştır ki, bunun da ihmal edilmeyip koruma altına alınması ve hatta restore edilmesi şarttır. Bir gün oto parkına yer açmak için sessizce yıktırılmasından endişe edilir.

Ahşap yapıları koruyup, restore ederken, bazı hallerde son derecede önemli tarihî bir esere yapışmış veya çok yakınına sokulmuş, ahşap olmaktan

başka hiçbir özelliği olmayan yapıları da feda etmenin uygun olacağı görüldü. Bu düşünceyi ileri sürerken, Mimar Sinan'ın eseri Ferhad Paşa türbesine hemen hemen bir buçuk metre sokulmuş olan köhne konutu düşünüyoruz.

Bu semtin en büyük özelliği olan bir vakitler ulu servilerin gölgelediği mezarlıkların son yüzyıl içinde pek korundukları söylenemez. 1950'li yıllardan itibaren gecekondular büyük tahribat yapmış, pek çok yerde kabirler sökülmüş, taşları inşaatlarda kullanılmıştır. Bunun yanında bazı ünlülerin mezarları veya aile sofaları da define bulmak (1) ümidiyle kazılmış, taşları kırılmıştır. Bu hususta son örnek Şeyhülislâm Dürri-zadelerin aile sofasıdır. Taşları devrilip kırıldıktan sonra sofanın zeminindeki in-ce kumun keşfedilmesi ile gecekondunun yapımında harca karıştırılmak üzere bu kum yağmalanmıştır. Edirnekapısı-Eğrikapı arasındaki mezarlığın yeni yapılan çevre duvarı da, içeriye kestirmeden girmek isteyenler tarafından yer yer yıkılarak gedikler açılmıştır. Ancak bayramdan bayrama ziyaretçilerden bahşiş toplamak için mezarlığa gelen bekçiler herhalde kazma kürekle duvar yıkılırken haberleri olmamıştır. Yeni gömüler yapabilmek için de tarihi mezarların bozuldukları da dikkati çeker. Çevrenin sanayileşmesi ile önce başlayan tahrip, 1930'lardan sonra hızlanmış, yakın tarihlerde de Hasköy köprüsünün kurulması ve ona bağlı olarak yeni yolların yapımı ile pek geniş mezarlık alanlarının yok edilmesine varmıştır. Eski fotoğraflardan görülen, Ayvansaray'da sur dışından yukarıya uzanan servili kabristan hiçbir iz kalmayacak surette yok olmuştur. Çalışmalar yapılırken mezartaşlarının korunmasına ve bunların toplanmalarına da fazla bir özen gösterilmediği de dikkati çektiği gibi bu hususta basında da acı eleştiriler çıktı. Bilimsel hiçbir ön hazırlık yapılmadan girişilen bu keşmekeş sonunda kimlerin mezarlarının kaybolduğunu bilmiyoruz. İstanbul tarihi hakkında eş-

siz değerinde üç eser bırakmış olan ve Ayvansaray'da Toklu Dede mahallesindeki evinde ölen Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin (?-1787) de mezar taşına rastlanmamıştır. Halbuki babası İsmail Efendi'nin kabri Toklu Dede naziresinde günümüze kadar gelebilmiştir. Hüseyin Efendi'nin kabrinin Zal Mahmud Paşa Camii naziresinde olduğu söylenir ise de bu iddiayı doğrulayan bir şeye rastlanmamıştır. Her iki kişi için de uygun görülecek bir yerde sembolik de olsa birer taş işletilerek dikilmesi bir kadirbilirlik olacaktır. Eyüp Sultan mezarlıklarının Alibeyköyü yönünden son ucunda olan ve evvelce caddenin karşı tarafında olan Bahariye Mevlevihanesinden dolayı "Dedeler mezarlığı" olarak adlandırılan kabristanın son ucunda, şimdi önüne bir duvar çekilerek gizlenen bir yerde Mehmet Ziya Bey'in (1865? - 1930) mezarı bulunmaktadır. İstanbul tarihi ve eski eserlerine dair önemli eserler bırakan, tarihi bir olay ve her kişinin yıldönümlerinde anma törenleri (ihtifal) düzenleyerek İstanbul halkının tarihe bağlantısını güçlendirmeye çalıştığı için "İhtifalci" lâkabı ile tanınan Mehmet Ziya Bey'in kendisi gibi Mevlevi olan ecdadı ve aile fertleri arasında mezarı bulunmaktadır. Bugün vahşi otlar dikenler arasında kaybolan bu kabir ancak duvarın üstüne çıkılarak görülebilir. Tarih hatıralarına saygı ve sevgiyi uyandırmak için inanılmaz gayret gösteren ve İstanbul'un tarih ve eski eserlerine dair hâlâ kullanılan eser bırakan bir insanın mezarının bugünkü durumu, 1998'de gördüğümüze göre, hazine ve hazin olduğu kadar da üzüntü vericidir.

Buranın en büyük özelliği olan mezarlıkların titizlikle korunmaları ve bakımlarını sağlanması elzemdir. Herşeyden önce ağaç kaybı önlenmeli ve yeni ağaçlandırmalara girişilmelidir. Mezarlık ve hazirelerin sınırları tesbit edilip duvarla çevrilmeli, herhangi bir tecavüz önlenmelidir. Sanat değeri olan ve tarihî kişilere ait mezarlar ve şahideler meydana çıkarılmalı, devrilmiş veya

toprağa karışmış taşlar dikilmelidir. Bunların aralarında bazı ilgi çekici mezarlar değerlendirilmelidir, meselâ yavrusu ile birlikte ölen genç kadının, çocuğuna ait minimini taşlı kabri belirli olmalıdır. Bosna'da dünyaya gelip, Cezayir'de kadılık yapan ve İstanbul'da vefat eden bir kadı efendinin mezarlığı Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar büyüklüğünü gösteren bir belge olarak ilgi çekicidir.

Bu mezarlıkların temizlik ve bakımına özen gösterilirken, içlerindeki gecekondulardan arındırılmaları çaresi aranmalı, bilhassa yenilerinin yapılması önemlidir.

Müslüman Türklüğün kutsal bir merkezi etrafında oluşan küçük yerleşme yeri, çok sayıda Cami, Mescit, Tekke gibi dinî binaları dışında, çeşitli üsluplarda ve çağlarının sanat akımlarının örnekleri olan türbeler, kabirler ve bunlarda yatanlara Fatıha okunmasına aracı olması beklenen çeşme ve sebiller ile bezenmişti. Başka hiçbir yerde rastlanmayan bu özelliği Eyüp Sultan semtinin değerinin esasını oluşturuyordu.

Ve bütün bu güzelliklere karşı kıyıdaki Hasköy-Tersane sarayı gibi, XIX. yüzyılda hızlanan, Batı modellerine göre sanayileşmenin kurbanı olmuştur, ilk yapıldıklarında belki fazla çirkin olmayan bazı sanayi binaları, kısa sürede, bir yüzyıl içinde kıyının görünüşünü bütünüyle değiştiren çirkin bir yapılaşmanın başlamasına yol açmıştır. Fakat şu bir gerçektir ki, Eyüp Sultan daha iyisini hak ediyordu.

SONSÖZ

Eyyubî-Ensârî makamı dışında, İstanbul folklorunda daha başka yerlerinde kerametine inanıldığından halk tarafında ziyaret ediliyordu. Daha XVII. yüzyılda, Evliya Çelebi'nin, "...her sene sual edilse haber verir..." diyerek övdüğü, gümüşsu'daki Niyet kuyusu halk inancında yüzyıllar boyunca yer almayı sürdürmüştür. Diğer taraftan Türk edebiyatının da ona büyük ölçüde yer ve-

rildiği görülür. Daha II. Bayezid (1481-1512) döneminin ünlü şairi ve Nişancı olarak Devlet adamı, Tâcizâde Cafer Çelebi'den itibaren Eyüpsultan semtinin değeri şiir diliyle anlatılmıştır:

".. .gazası ile şehre gelmiş idi
Şehid olub bu yerde kalmış idi ...
Bir ûlû hoş ziyaretgâh ola ol
Ziyaretgâh- hâcergâh ola ol..."

Çok daha sonraları ise

XIX. yüzyılın ilk yarısı ortalarında düzenlenen bir Ramazannâme'de

Halkı seyrâna varalım
Bezm-i irfana varalım
Eyleyelim ziyaretin
Eyyüb Sultan'a varalım

Dörtlülüğü ile başlayan mânide de tarif edilen bu "ruhanietli" semtin, İstanbul tarihi ve Türk sanatı bakımından bütün zenginliğini, bir yazının sınırları içine sığdırmak mümkün değildir. Biz burada sadece bir özet vermekle yetindik.

Eyüpsultan semtinin tarih içindeki değeri mükemmel bir eser halinde, Mehmet Nermi Haskan tarafından kaleme alınmış, Eyüpsultan Belediye başkanı, Ahmet Genç'in himmetiyle de yayınlanmıştır. Bir semt tarihi olarak bu güzel ve doyurucu kitap için ancak övücü olunabilir.

Bu semtin tarih ve sanat bakımından başka değerleri de, ilki 1997'de düzenlenen, şimdi ise 1998'de ikincisi düzenlenen sempozyumlarda takdim edilen bildirilerde açıklanmaktadır, böylece Eyüpsultan'ın anılmasında eksik bir şey kalmamasına gayret edilmektedir. Türk ve yabancı edebiyatlarda bu semte dair yazılanlar, ressamların gözü ile Eyüpsultan, buranın bir zamanlar ünlü olan oyuncakları, hatta kaymakçı dükkânları da anılmağa değer hatıralardır.

Haliç'in temiz, pırlıl pırlıl suyu artık geri gelemez, kıyılarda akisleri bu suya yansıyan yalılar ve muhteşem sahilsa-

rayları da artık sonsuzluğa geçmiştir. Onları ancak birkaç eski resim yardımıyla tanımak mümkündür. Fakat Eyüp-sultan külliyesi etrafında kümelenen bu semt, sokak dokuları, hâlâ kalabilmiş konutları, bunların aralarına serpiştirilmiş çeşitli vakıf binaları bilhassa irili ufaklı camii ve mescidleri, çeşmeleri, çok sayıdaki türbeleri nihayet yeşil bir kuşak içinde bu beldeyi saran mezarlıkları ile kalabilir ve kalması da, yerin tarihi geçmişi ve bunu yaratan ruhaniyeti hal bakımından gereklidir.

GEREKLİ BİR AÇIKLAMA

Bu yazımızın metni beraberinde dipnotlar vermeyi ve bahsi geçen çeşitli konuları aydınlatacak fotoğraflar koymayı da tasarlamıştık. Ancak gözlerimdeki bir rahatsızlık ve bunun artması yüzünden bu düşüncemizi gerçekleştirmenin mümkün olmadığını bildirmek zorunda bulunuyorum.

BİBLİYOGRAFYA

Bu kısaltılmış bir bibliyografyadır. Bütün eski Osmanlı tarih batta edebiyat kaynakları ile yabana dillerdeki seyahatnameler ve İstanbul'a dair kitaplar taranarak, Eyüp ile ilgili bilgilerin açıklanması bir bibliyografyası yapılmıştır.

GENEL

- Semavi EYİCE, Haliç, D.V. İslâm Ansiklopedisi, C. 15, s. 264-280,
Âmil ÇELEBİ, Ramazan-nâme- 1826 yılından Ramazan mânileri, İstanbul ts.,
Mehmet Hâlit TANIK, Hazret-i Hâlid ve Eyüp beldesi, İstanbul 1947
Abdullah KURAN, Mimar Sinan, İstanbul 1986
Ziya Şakir SOKO, Haliç ve Eyüp sultan, İstanbul 1959 (görülmedi);
W. MÜLLER-WIENER, Die Hafen von Byzantion, Konstantinopolis, Tübingen 1994;
Evliya ÇELEBİ, Seyahatnâme, C. I, İstanbul 1314,
Evliya ÇELEBİ, Seyahatnâmesi (baz. Zuburi Danışman), C. 1-2, İstanbul 1969,
Abdülkadir ALTINSU, Osmanlı Şeybülislamları, Ankara 1972,
W. MÜLLER-WIENER, Bildlexikon zur topographie İstanbuls, Tübingen 1977,
Tülay ARTAN, Eyüp, D.V. İslâm Ansiklopedisi, C. VII, s. 1-6;
Mehmet Nermi HASKAN, Eyüp Sultan Tarihi, İstanbul 1996 (ilaveli, düzeltilmeli 2. Baskı, ilk baskı iki cilt, 1993);
M. Mesut KOMAN, Eyüp Sultan, Loti Kabvesi ve Çevresi, İstanbul 1966;
Reşat Ekrem Koçu, "Eyyub ve Eyyub sultan maddeleri", İstanbul Ansiklopedisi, C. X,
Doğan KUBAN, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1954;
R. MEYER, Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul, Eine genetische Stadtgeographie, Wien 1943.
Yüksel Yoldaş DEMİRCANLI, İstanbul mimarisi için kaynak olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul 1989,
AYVANSARAY VE EYÜPSULTAN

Semavi EYİCE, "İstanbul'da ibmal edilmiş bir semt: Ayvansaray", Taç Dergisi, sayı 5 (1987), s.33-49;

P. WITTEK, Ayvansaray, Un sanctuaire privé de son héros, Annuaire de l'Inst. De Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Bruxelles (1951), s. 505-526,

M. CANARD, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans les légendes, Journal Asiatique (1926), 61-121
İLKÇAĞDA:

Zekiye ÇORUH, Silâhtarğa kazısı, İst. Ark. Müz. Yıllığı, V (1953), s. 51-55, res. 23-27;

Zekiye ÇORUH, Silâblarağa kazısı, İst. Ark. Müz. Yıllığı, IV (1950), s. 41-45, res. 8-12;

E. OBERHUMMER, "Keras", Pauly Wissowa Real Encyclopædie, C. XXI, XI, 1(1921);

E. OBERHUMMER, "Chrysokeras", Pauly Wissowa Real Encyclopædie, C. VI, III, 2(1899).

De Chaisemartin, Nathalie-Emel Örgen, Les documents sculptés de Silâhtarğa. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1984

BİZANS DÖNEMİNDE:

Semavi EYİCE, Haçlı seferi ile gelen Batılıların gördükleri İstanbul, Dünya kenti İstanbul-Habitat II yayını, İstanbul 1996;

R. JANİN, Les ponts byzantins de la Corne d'or, Annuaire de l'Inst. De Philologie et d'Histoire orientales et Slaves, IX-Mélanges H.

Grégoire, Bruxelles 1949, s.247-253,

R. JANİN, Constantinople byzantine Développement urbain et népotopographie, Paris 1964 (1. Baskı 1950).

CAMİLER:

Abdullah KURAN, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", Boğaziçi Univ. Dergisi Humaniter Bilimler, I (1973), s. 65-81;

Ekrem Hakkı AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, İstanbul 1973-1974;

Hüseyin AYVANSARAYI, Hadikatü'l-Cevami, C.I., İstanbul 1284;

Semavi EYİCE, Eyüp sultan külliyesi, D. V. İslam Ansiklopedisi C. XII, s.9-12;

Semavi EYİCE, İstanbul'un bazı cami ve mescit minareleri, Türkiye Mecmuası, X (1953), s. 247-268);

Semavi EYİCE, *İstanbul Minareleri, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri, I* (1963), s. 31-132.
Süreyya ERGÜN, *Eyüp Sultan, Türbe ve Camii, İstanbul* tz.

TEKKELER:

Baba TANMAN, *İstanbul tekkelerinin mimari ve süsleme özellikleri tipoloji denemesi, İstanbul 1990* (basılmamış doktora tezi).
Erdem YÜCEL, "Babariye Mevlevihanesi", *İst. Üniv. Edeb. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. XII, s.161-168,
Ekrem İŞİN, "Babariye Mevlevihanesi", *DB. İstanbul Ansiklopedisi, C. I*, s. 537-538,
Ahmet Müniş BANDIRMALIZADE, *Mecmua-I Tekâya, İstanbul 1307*,
Mustafa ÖZDAMAR, *Dersaadet Dergâhları, İstanbul 1994*, ZAKİR Şükri Efendi, *Die İstanbuler Derwich - Konvente una ibre Scheiche (Mecmua-ı Tekâya)*, yay. M. S. Tayşi, Freiburg 1980,
Ekrem İŞİN, "İstanbul Mistik tarihinde Mevlevihaneler, İstanbul, IV (1993), s.119-131.

MEDRESELER VE SIBYAN MEKTEPLERİ:

Mübahat KÜTÜKOĞLU, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âlîyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", */TED, VTI/I-2* (1978), s. 164-165,
Mübahat KÜTÜKOĞLU, "1869'da faal İstanbul medreseleri", *İ. Ü. Edeb. Fak. Tarîh Enst. Dergisi*, sayı: 7-8 (1977);
Sübeyl ÜNVER, "Eyüp'te Beşir Ağa Medresesi Hakkında", *Türk Tıp Tarihi Arşivi, İstanbul 1946*,
Turgut KUT, "İstanbul'da Sibyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *Journal of Turkish Studies, Vol 2* (Cambridge 1978), s. 55-84; a. mlf., a. g. m., *İstanbul Armağanı 3 Gündelik Hayatın Renkleri, İstanbul 1997*, s. 347-374;

SU TESİSLERİ, ÇEŞMELER, SEBİLLER VE HAMAMLAR:

İzzet KUMBARACILAR, *İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938*,
Sadî NİRVEN, *Eğrikağı-Kırkçeşme suları Maksemi-Savaklar Çeşmeleri, İstanbul Anksiklopedisi, C.IX*, s. 4964-4967;
Kazım ÇEÇEN, *Kırkçeşme Sulan, Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri, İstanbul 1988*,
İbrahim Hilmi TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I-İstanbul cibeti, İstanbul 1943*,
Behçet ÜNSAL, *Stil Yönünden Klasik Sonrası Türk Mimarlığında Sebül Anıtları, Taç Dergisi*, sayı 3 (1986), s. 16-25;
Behçet ÜNSAL, *Türk Mimarlığında Klasik Sebül Anıtları, Taç Dergisi*, VI (1987), s. 9-22;
Ömer Faruk ŞERİFOĞLU, *Su Güzeli-İstanbul Sebilleri, İstanbul 1995*,
Affan EGEMEN, *İstanbul Çeşmeleri, İstanbul 1993*;
M. Nermi HASKAN, *İstanbul Hamamları, İstanbul 1995*.

MEZARLIKLAR VE TÜRBELER:

Mediba ATİS (İbrahim Hakkı Konyalınn takma adı), "Şair, Fitnat'ın mezarı bulundu", *Tarih Hazinesi Mecmuası*, sayı 8 (1951), S. 394-396,
A. Sübeyl ÜNVER, "İstanbul'un en eski Mezarlığı Hakkında-Tokmak Tepe", *Arktekt*, XIX, sy. 5-6 (1950), s. 110-114,
A. Sübeyl ÜNVER, *İstanbul'un mutlu askerleri ve şehit olanlar, Ankara 1976*;

Bilgin TUNALI, "Şair Fitnat Hanım'ın mezarı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, III, sayı 8-9 (1980), s. 39-44;
Necdet İŞLİ, *İstanbul'da Sababe Kabir Ve Makamları, Ankara 1987*;
Yıldız DEMİRİZ, "Eyüp'te Tanınmamış iki Türbe Hakkında", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XI (1981), s.37-57;
Yıldırım YAVUZ, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi, Ankara 1984*;
Behçet ÜNSAL, "İstanbul Türbeleri Üzerine Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi*, XWI (1982), s.77-120,
Bilgin TURNALI, "Şair Eitnat Hamm'ın Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, III, sy 8-9 (1980), s. 39-44;
Necdet İŞLİ, *Eyüp Mezarlığı, D. V. İslam Ansiklopedisi*, XII, s. 7-8
Reyhan ERÇAĞ, *Mimar Sinan'ın inşa Ettirdiği Türbeler, VI Vakıf Haftası bildirileri*,
Yıldız DEMİRİZ, *Eyüp'te Türbeler, Ankara 1989*,
A. Sübeyl ÜNVER, *İstanbul'da Sababe Kabirleri, İstanbul 1953*.

YALILAR:

Reşat Ekrem KOÇU, "Bostancıbaşı Defterleri", *İst. Enstitüsü Mecmuası*, IV (1958), s.39-90,
Halûk ŞEHSUVAROĞLU, *Eyüp Yalıları, Cumhuriyet Gazetesi* (15 Ocak 1950);
Cabit KAYRA ve Erol ÜYEPAZARCI, *İkinci Mahmud'un İstanbul'u-Bostancıbaşı Sicilleri, İstanbul 1992*. SANAYİLEŞME.-
Emre DÖLEN, "Feshane", *DB. İstanbul Ansiklopedisi, C.III*, s.297-298,
Ahmet Şerafettin ŞİMŞEK, *Feshane Mensucat Fabrikası, İstanbul 1960*;
Nazif ÖZTÜRK, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI (1990), s. 23-80;
Halûk ŞEHSUVAROĞLU, *Eyüpsultan'da eski fabrika, Akşam Gazetesi* (26 Şubat 1949);
Önder KÜÇÜKERMEN, *Feshane Defterdar Fabrika, İstanbul 1988*.

ÇEŞİTLİ:

Recep AKAKUŞ, *Eyüpsultan ve Mukaddes Emanetler, İstanbul 1973*;
Nurullah TILGEN, *Eyüplü Hattatlar, İstanbul 1950*;
Reşat Ekrem KOÇU, "Abdullah Efendi", *İstanbul Ansiklopedisi, C. 1*, s. 43 (Eyüp sultan türbesine dair eseri var);
İsmet İLTER, *Boğaz ve Haliç Geçişlerinin Tarihiçesi, Ankara 1973*,
Asaf Hâlet ÇELEBİ, *Divan Şiirinde İstanbul (Antoloji), İstanbul, 1953*,
Mehmet Halit BAYRI, *İstanbul Folkloru, İstanbul 1946*,
Ahmet Refik [ALTINAY], *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı* (2. Baskı), İstanbul 1935; a. mlf., *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1931*, a. mlf., *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1930*, a. mlf., *Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1932*.